

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής
Βατοπεδίου

Θεοχάρης ΠΑΖΑΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 18 (1995), Περίοδος Δ' • Σελ. 15-32

ΑΘΗΝΑ 1995

ΤΟ ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΤΕΜΠΛΟ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ*

I

Στα παλαιότερα καθολικά των μονών του Αγίου Όρους καθώς και στο Πρωτάτο, αλλά και σε ορισμένα παρεκκλήσια και κοιμητηριακούς ναούς, σώζονται ακόμη –εν μέρει ή ακέραια– τα μαρμάρινα τέμπλα, συνήθως πίσω από τα ξυλόγλυπτα μεταβυζαντινά εικονοστάσια. Μερικά δέβαια έχουν διαλυθεί και τα αρχιτεκτονικά μέλη τους εντοιχίστηκαν αργότερα σε άσχετες κατασκευές. Ορισμένα από τα τέμπλα αυτά μνημονεύονται παλαιότερα από τον H. Brockhaus¹, άλλα έχουν περιγραφεί μεταγενέστερα περισσότερο λεπτομερώς, χωρίς όμως φωτογραφίες και σχέδια, από τον L. Bréhier², και άλλα έγιναν αντικείμενο πιο συστηματικής μελέτης τα τελευταία χρόνια από τους Α. Ορλάνδο³, Α. Grabar⁴, S. Nenadović⁵, Π. Μυλωνά⁶ και τον γράφοντα⁷.

Ένα από τα μνημειωδέστερα μαρμάρινα τέμπλα φαίνεται ότι ήταν αυτό του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, μέρος ενός αρκετά πλούσιου γλυπτού μαρμαρίνου και γύψινου διακόσμου, στον οποίο περιλαμβάνονται ακόμη κατά χώραν θυρώματα, θωράκια, κοσμήτες και πολύχρωμα μαρμαροθετήματα στο δάπεδο.

Καθώς τα διαφράγματα του ιερού αποτελούν το πιο χαρακτηριστικό και απαραίτητο στοιχείο του αρχιτεκτονικού διακόσμου ενός βυζαντινού ναού⁸, θεωρώ ότι το μαρμάρινο τέμπλο του Βατοπεδίου, που, όπως θα φανεί, μπορεί να αναπαρασταθεί με δεδαιότητα, θα μας δώσει ένα ακόμη μεσοβυζαντινό παράδειγμα του είδους, πολύ αξιόλογο, τόσο για τη μορφή του όσο και για την ποιότητα του διακόσμου του.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Κομνηνό το παλαιό μαρμάρινο τέμπλο θρискόταν ακόμη στη θέση του στα 1701, πίσω όμως από ένα μεταγενέστερο ξύλινο εικονοστάσι⁹, πληροφορία που επιβεβαιώνεται και στα 1744 από τον Barskij¹⁰. Εκείνο το ξύλινο εικονοστάσι αντικαταστάθηκε από το σημερινό ξυλόγλυπτο στα 1788, όπως μαρτυρεί η υπάρχουσα επιγραφή¹¹. Ανάμεσα στις δύο τελευταίες χρονολογίες πρέπει να διαλύθηκε το παλαιό μαρμάρινο τέμπλο, αφού τα μέλη του ενσωματώθηκαν σε διάφορα κτίρια της μονής, που κτίστη-

* Η εργασία αυτή αποτέλεσε αντικείμενο ανακοίνωσής μου στο Διεθνές Συνέδριο για τη Βυζαντινή Μακεδονία (324-1430 μ.Χ.), που διοργανώθηκε από την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών στη Θεσσαλονίκη, 29-31 Οκτωβρίου 1992. Ευχαριστώ τον καθηγούμενο της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου γ. Εφραίμ, καθώς και την υπόλοιπη αδελφότητα της μονής, για τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν κατά τη διάρκεια των ερευνών μου. Ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω επίσης και στους αρχιτέκτονες Πλούταρχο Θεοχαρίδη και Πασχάλη Ανδρούδη, οι οποίοι με δόθησαν με τις παρατηρήσεις τους στην πληρέστερη αναπαραστάση του τέμπλου.

1. H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig 1924², σ. 40 κ.ε.

2. L. Bréhier, *Anciennes clôtures de chœur antérieures aux iconostases dans les monastères de l'Athos*, *Atti del V Congresso internazionale di Studi Bizantini* (Roma, 20-26 settembre 1936), Roma 1940, σ. 48 κ.ε.

3. 'Α. 'Ορλάνδος, *Τό μαρμάρινο τέμπλον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν*, ΕΕΒΣ ΚΓ' (1953), σ. 83 κ.ε. Ο ίδιος, *Παραλειπόμενα ἀπὸ τὴν Μονὴν Χελανδαρίου*, ΑΒΜΕ Η' (1955-56), σ. 105 κ.ε.

4. A. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen âge, II (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976, σ. 68, αριθ. 51.

5. S. Nenadović, *Arhitektura Hilandara*, *Hilandarski Zbornik* 3 (1974), σ. 137, εικ. 48.

6. P. Mylonas, *Les étapes successives de construction du Protaton au Mont Athos*, *CahArch* 28 (1979), σ. 146, σημ. 11. Ο ίδιος, *Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου*, *Αρχαιολογία*, τχ. 14, Φεβρουάριος 1985, σ. 67, εικ. 5-8. Ο ίδιος, *Remarques architecturales sur le catholicon de Chilandar*, *Hilandarski Zbornik* 6 (1986), σ. 11 κ.ε., εικ. 3-4.

7. Θ. Παζαράς, *Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος στο Άγιον Όρος*, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΙΔ' (1987-1988), σ. 44 κ.ε., εικ. 44, 45, 48-49.

8. Σχετικά με τα βυζαντινά τέμπλα βλ. το άρθρο του M. Chatzidakis, *Ikonoostas*, *RbK* III, Stuttgart 1973, σ. 325 κ.ε. Ο ίδιος, *L'évolution de l'icône aux 11e-13e siècles et la transformation du templon*, *XVe Congrès international d'Etudes Byzantines* (Athènes 1976), *Rapports et co-rapports*, III, σ. 159 κ.ε. Συμπληρωματικά βλ. επίσης C. Mango, *On the History of the Templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople*, *Zograf* 9 (1978), σ. 40 κ.ε.

9. Ο 'Ι. Κομνηνός, (Προσκηνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἄθωνος, *Snagov* 1701, *Καρυές Ἁγίου Ὁρους* 1984 (ανατύπωση), σ. 42), περιγράφοντας το καθολικό του Βατοπεδίου λέγει τα εξής για το τέμπλο: «Εἶναι τὸ τέμπλον του μέ κολῶνες καὶ μάρμαρα πάνν ὥραϊα· καὶ ἔξωθεν τούτων ἕτερον ξύλινον πανταχόθεν περικεχρυσωμένον, μέ τέχνην ἀμίμητον».

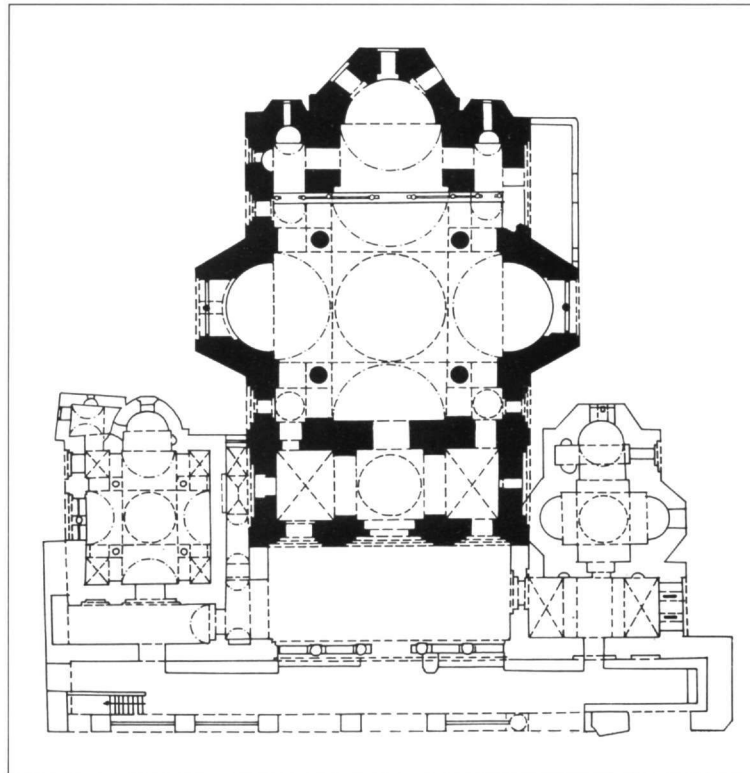
10. V. Barskij, *Vtoroe posescenie sviatoj Afonskoj gory Vasilija Grigorovica - Barskago im samim opisannoe*, St. Petersburg 1887, σ. 197-198.

11. Η επιγραφή στο νεότερο εικονοστάσι έχει ως εξής: α. (αριστερά): +Εσκαλίσθι καὶ χρυσόθῃ τὸ / παρὸν τέμπλο δι' ἐξόδου τοῦ

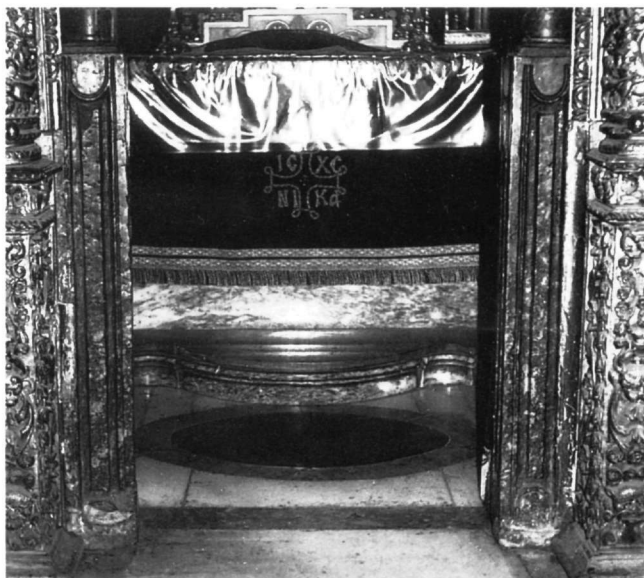
καν ή ανακαινίστηκαν από τα τέλη του 18ου αι. και μετά, όπως στην τράπεζα (1785)¹², στο παρεκκλήσι της Αγίας Ζώνης (1794)¹³ και στην πεσσοστοιχία του εξωνάρθηκα¹⁴ του καθολικού (1842)¹⁵.

Από το μαρμάρινο τέμπλο σώζεται σήμερα στην αρχική του θέση μόνο ο στυλοδάτης (Εικ. 1), πλ. 0,47-0,50 και ύψ. 0,13 μ., ο οποίος εκτείνεται χωρίς διακοπή από το δόρειο έως το νότιο τοίχο του ναού, σε επαφή με τη δυτική όψη των διαχωριστικών τοίχων του ιερού. Στην επιφάνεια του στυλοδάτη διακρίνονται κατά διαστήματα μολυβδοχοημένοι τόρμοι για την πάκτωση των κιονίσκων, καθώς και δύο ελαφρά λαξευμένες τετράγωνες υποδοχές για την τοποθέτηση των σταθμών της ωραίας πύλης, οι οποίοι φαίνεται ότι δεν ήταν συμφυείς με τους κίονες. Οι σταθμοί, από σκυριανό μάρμαρο με πολλές λευκές και κόκκινες κηλίδες¹⁶, έχουν μορφή πεσσίσκων, διαστ. 0,165 x 0,165 x 1,22 μ. Στις δύο συνεχόμενες όψεις τους κοσμούνται με ομόλογα πλαίσια και ξαναχρησιμοποιήθηκαν στο σημερινό εικονοστάσι, μετατοπισμένοι ελαφρά προς το εσωτερικό του Ιερού Βήματος¹⁷ (Εικ. 2). Τα επίμηλά τους απολαξεύτηκαν και αντικαταστάθηκαν με ξύλινα. Από τα υπόλοιπα τμήματα του τέμπλου, που έχουν απομακρυνθεί από τη θέση τους, έχω εντοπίσει τα ακόλουθα:

Α. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο, μέγ. μήκ. 2,43, ύψ. 0,17 και πλ. 0,37 κάτω και 0,47 μ. άνω, που είναι τοποθετημένο σε δεύτερη χρήση στο θύρωμα της βασιλείου πύλης στο παρεκκλήσι της Αγίας Ζώνης και αποτελεί το νότιο κατακόρυφο πλαίσιό του (Εικ. 3-4). Είναι κομμένο οριζόντια στο κάτω μέρος και διαγώνια επάνω για να συνδεθεί με το νεότερο υπέρθυρο. Στη λοξότμητη όψη του τρέχει μια σειρά από επαναλαμβανόμενα κυκλικά πλαίσια από ταινία, που συνδέονται κάτω με ένα ημικύκλιο και περικλείουν από ένα πεντάφυλλο ανθέμιο. Ενδιάμεσα υπήρχε κομδίο, το οποίο κατά τη δεύτερη χρήση διαμορφώθηκε σε ένα cartouche, ένα είδος ασπίδας με σχηματικά φύλλα γύρω σε στυλ ροκοκό¹⁸. Με ανάγλυφο διάκοσμο καλύπτεται επίσης και η κάτω επιφάνεια του επιστυλίου, που διαιρείται σε ορθογώνια διάχωρα από τριμερή ταινία, συνδεόμενα μεταξύ τους κατά το σύστημα των σηρικών τροχών. Το κάτω διάχωρο περικλείει ρόμβο από τριπλή ταινία, η οποία δημιουργεί ένα μεγάλο κύκλο στο κέντρο και τέσσερις μικρότερους στις γωνίες. Οι κύκλοι περιβάλλουν τετράφυλλους, πολύlobους και αστεροειδείς ρόδακες. Ακολουθεί διάλιθος λατινικός και φυλλοφόρος σταυρός με κυπαρίσσια και στη συνέχεια πάλι το θέμα του ταινιωτού ρόμβου με τους συμπληρωματικούς κύκλους. Στο επόμενο διάχωρο βλέπουμε ένα δικέφαλο αετό με στέμμα, που έχει λαξευθεί εκ των υστέρων

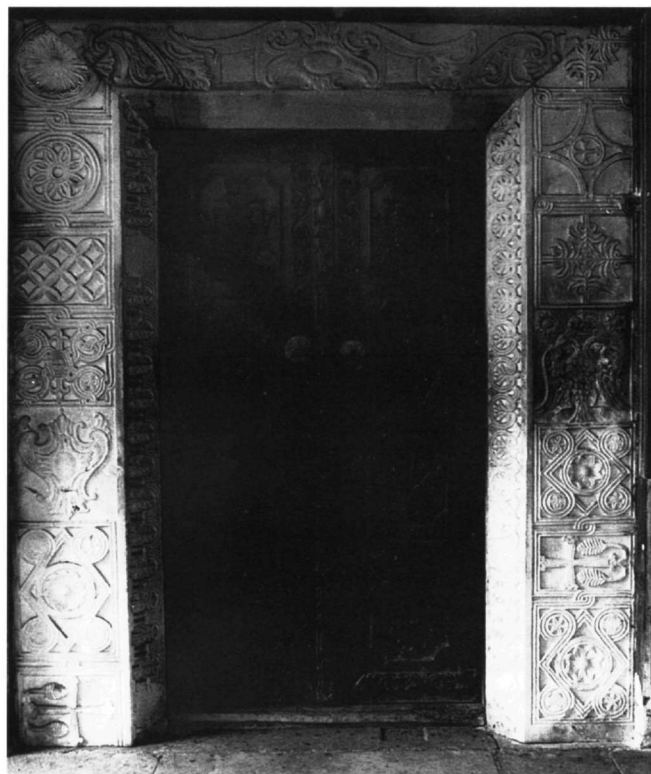
Εικ. 1. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Κάτοψη σύμφωνα με P. Mylonas (CahArch 32 (1984), σ. 102, εικ. 17), με την προσθήκη της πραγματικής θέσης του μαρμαρίνου τέμπλου.

Εικ. 2. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Οι δύο μαρμαρίνοι σταθμοί της ωραίας πύλης.

στην ημίεργη τετράγωνη επιφάνεια με την οποία στηρίζόταν το επιστύλιο πάνω στο κιονόκρανο. Από τα υπόλοιπα τρία διάχωρα στο επάνω άκρο, τα δύο περικλείουν τέσσερα όρθια ακανθοειδή ανθέμια σε σταυροειδή διάταξη και πλαισιώνουν ανάμεσά τους ένα ρόμβο με κοίλες πλευρές, όπου εγγράφεται σταυρός σε κύκλο.

Β. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο, μέγ. μήκ. 2,40, ύψ. 0,17 και πλ. 0,37 κάτω και 0,47 μ. άνω, που είναι και αυτό ενσωματωμένο στο προηγούμενο θύρωμα του ναού της Αγίας Ζώνης, αλλά στη δόρεια παραστάδα του (Εικ. 3 και 5). Οι δύο άκρες του είναι επίσης κομμένες, οριζόντια στη βάση και διαγώνια επάνω. Η λοξότμητη όψη του κοσμεύεται με το γνωστό «μικρασιατικό»¹⁹ θέμα, δηλαδή από συνεχόμενα τοξύλλια που πατούν σε δίδυμους κιονίσκους και πλαισιώνουν όρθια ακανθοειδή ανθέμια. Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται δύο έξεργα κομβία, τα οποία όμως έχουν απολαξευθεί. Η κάτω επιφάνεια στολίζεται και εδώ με διάχωρα που περικλείουν κοσμήματα ανάλογα με του προηγούμενου επιστυλίου: λατινικό διάλιθο και φυλλοφόρο σταυρό με κυπαρίσσια, το θέμα του εγγεγραμμένου σε ορθογώνιο ρόμβου με συμπληρωματικούς κύκλους, ένα κόσμημα ροκοκό που

Εικ. 3. Μονή Βατοπεδίου. Παρεκκλήσι Αγίας Ζώνης. Θύρωμα της βασιλείου πύλης με ενσωματωμένα τα τεμάχια Α και Β του επιστυλίου του τέμπλου.

έδε/σημοτάτον παπᾶ κὶρ Ιοάνου καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ Βασιλείου καὶ Χριστοδοῦλου. β. (δεξιὰ): +σκεβοφιλακέδοντας τοῦ πα/νοσιοτάτου ἁγίου προηγου/μένου κὶρ Φιλοθέου ἐκ Μοντανῆς. 1788. Ἱα-νοᾶρι 28, βλ. G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, Paris 1904, σ. 21, αριθ. 66, και συμπληρωματικά Γ. Συμυρνάκης, Τό "Άγιον Όρος, ἐν Ἀθήναις 1903 (φωτογραφική ανατύπωση με ευετηρίο, Καρυές Αγίου Όρους, 1988), σ. 434. Η χρονολογία 1787, που δίνει ο Θεόφιλος Βατοπαιδινός, Χρονικόν περί τῆς ἱερᾶς καὶ σεδασμίας Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου Ἀγίου Όρους, Μακεδονικά 12 (1972), σ. 83, για την κατασκευή του νεότερου ξυλόγλυπτου τέμπλου δεν τεκμηριώνεται από πουθενά.

12. Σύμφωνα με τη χρονολογία της επιγραφής που είναι χαραγμένη στο υπέρθυρο της ανατολικής εισόδου, βλ. Millet - Pargoire - Petit, ό.π., σ. 36, αριθ. 117.

13. Για την ίδρυση του παρεκκλησίου της Αγίας Ζώνης στα 1794 βλ. κτητορική επιγραφή, ό.π., σ. 32, αριθ. 100.

14. Για τη χρήση του όρου *εξωνάρθηξ* στα αθωνικά καθολικά βλ. Μυλωνάς, Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου, ό.π., σ. 66-67, εικ. 4C.

15. Το έτος 1842 μπορεί να θεωρηθεί ως *terminus ante quem* για την τοποθέτηση των θωρακίων του τέμπλου ανάμεσα στους πεσσούς του εξωνάρθηκα, αφού το έτος αυτό χρωματίστηκε η εξωτερική του όψη και ένα χρόνο αργότερα, το 1843, ανακαινίστηκε η τοιχογράφηση του, βλ. Millet - Pargoire - Petit, ό.π., σ. 47, αριθ. 43 και 44. Ο Θεόφιλος Βατοπαιδινός, ό.π., σ. 83, γράφει ότι τα θωράκια του παλαιού τέμπλου τοποθετήθηκαν ως φράγματα στα κάτω διάκενα των κιόνων της λιτής και του νάρθηκα του καθολικού στα 1811, χωρίς όμως να τεκμηριώνει τη χρονολογία αυτή.

16. Πρόκειται για το λεγόμενο *σχύριο λίθο* (Breccia di Settebasi), βλ. Ἁ. Κ. Ὁ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασι-

λική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, Β', Ἀθήναι 1954, σ. 247. H. Mielsch, Buntmarmore aus Rom im Antikemuseum Berlin, Berlin 1985, αριθ. 305, σ. 47, πίν. 9. R. Gnoli, Marmora romana, Roma 1988, σ. 231 κ.ε., εικ. 240-242 και ιδιαίτερα εικ. 240.

17. Ο Ρ. Uspenskij (Pervoe putestestvije v Afonskije monastiri i skiti, cast II, otdelenije vtoroje, 1846 god, Moskva 1880, σ. 10 κ.ε.), παρερμηνεύοντας προφανώς τον Barskij, θεωρεί ότι, και στα 1846 που αυτός επισκέπτεται το Άγιον Όρος, πίσω από το νεότερο ξυλόγλυπτο εικονοστάσι του 1788 υπάρχει ακόμη το παλαιό μαρμαρίνο τέμπλο, μια άποψη που ακολουθούν γύρω στα 1900 τόσο ο Συμυρνάκης (Το Άγιον Όρος, σ. 434), όσο και ο Ν. Ρ. Kondakov, (Pamjatniki hristianskogo iskusstva na Afone, Sankt-Peterburg 1902, σ. 45 κ.ε.). Αυτό όμως δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, διότι το μαρμαρίνο τέμπλο είχε διαλυθεί πολύ νωρίτερα, όπως προαναφέρθηκε και όπως θα φανεί στην ανάλυση που ακολουθεί. Προπάντων όμως η συνύπαρξη του μαρμαρίνου τέμπλου και του νεότερου ξύλινου εικονοστασίου, που έγινε στα 1788, ήταν αδύνατη, αφού το τελευταίο στηρίζεται στο στυλοδάτη ακριδώς πάνω στις θέσεις των μαρμαρίνων διαστύλων.

18. Για τα διακοσμητικά σχέδια των cartouche, που συνηθίζονται στην ευρωπαϊκή τέχνη το 18ο αι. και στάθηκαν την εποχή αυτή ως πρότυπα για τους Έλληνες γλύπτες και ζωγράφους, βλ. Μ. Κανατσούλη, Με αφορμή μια τοιχογραφία στο αρχοντικό Μανούση στη Σιάτιστα, Μακεδονικά 24 (1984), σ. 188 κ.ε.

19. Ο όρος προτάθηκε από τον Stzygowski, βλ. σχετ. Ὁ ρ λ ᾶ ν δ ο ς, Τό μαρμαρίνουν τέμπλον τοῦ Πρωτάτου, ό.π., σ. 88-89, σημ. 1· ο ίδιος, Χριστιανικά γλυπτά τοῦ Μουσείου Σμύρνης, ABME Γ' (1937), σ. 148.

έχει ως πυρήνα του ένα cartouche²⁰ και παριστάνει σχηματοποιημένο δικέφαλο αετό, λαξευμένο μεταγενέστερα στη θέση της πρώην ημίεργης επιφάνειας για την έδραση πάνω στο κιονόκρανο, ένα πλέγμα από πέντε μικρούς κύκλους που περιβάλλουν πτηνά στις άκρες και σταυρό στο κέντρο, τεμνόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα, πλέγμα λημνίσκων εγγεγραμμένων σε κύκλο και έναν κοίλο πολύλοβο ρόδακα πάλι σε κύκλο.

Γ. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο, μέγ. μήκ. 2,28, ύψ. 0,17 στην όψη και 0,08 πίσω και πλ. 0,37 κάτω και 0,47 μ. άνω, ξαναχρησιμοποιημένο ως γείσο στο θύρωμα της ανατολικής εισόδου της τράπεζας²¹ (Εικ. 6). Δεξιά έχει κανονικό πέρας, ενώ αριστερά είναι ακρωτηριασμένο και πρέπει να συνανήκε με το κομμάτι Β του θυρώματος της Αγίας Ζώνης, αν κρίνουμε από τη μορφή του σπασίματος και την αρχή του θέματος των τοξυλλίων που είναι το ίδιο, τόσο στο σύνολο όσο και στις λεπτομέρειες, και στις δύο λοξότμητες όψεις. Το επιστύλιο που έχει ενσωματωθεί πάνω από το θύρωμα της τράπεζας δείχνει λοξότμητη και την πίσω όψη, πράγμα που μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνέβαινε και στα άλλα δύο κομμάτια (Α και Β) που ενσωματώθηκαν στο θύρωμα της Αγίας Ζώνης. Στο ένα τρίτο περίπου του μήκους δεξιά στην όψη του

κομματιού της τράπεζας υπήρχε διάτρητο κομβίο, που σήμερα έχει σπάσει. Η κάτω επιφάνειά του, όσο μας αφήνει να διαπιστώσουμε το κάσωμα της θύρας, είναι διηρημένη σε διάχωρα, τα οποία περικλείουν κοσμήματα όμοια συμμετρικά ως εν κατόπτρῳ με το υπόλοιπό του κομμάτι Β στην Αγία Ζώνη: το θέμα του εγγεγραμμένου σε ορθογώνιο ρόμβου με συμπληρωματικούς κύκλους, πλέγμα κύκλων που περικλείουν πτηνά, μικρούς τεμνόμενους κύκλους, πλέγμα λημνίσκων σε κύκλο και πολύφυλλο ρόδακα. Ανάμεσά τους βλέπουμε πάλι, άθικτη όμως αυτή τη φορά, την ορθογώνια επιφάνεια που έχει αφεθεί ακόσμητη για τη στήριξη του επιστυλίου στο κιονόκρανο.

Δ. Κομμάτι επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο, μέγ. μήκ. 1,39, ύψ. 0,20 μ. (το πλάτος δεν μπορεί να εξακριβωθεί), ενσωματωμένο ως γείσο πάνω από το υπέρθυρο της νότιας εισόδου της τράπεζας (Εικ. 7). Είναι κομμένο κατά μήκος της πίσω μακριάς πλευράς, ώστε να συνδυαστεί το πλάτος του με το στενότερο ξύλινο πανωκάσι της θύρας. Η κάτω επιφάνειά του είναι αθέατη, η σωζόμενη όμως λοξότμητη όψη κοσμείται με διάτρητο κομβίο, το οποίο καλυπτόταν από διάτρητο σταυρό, σήμερα ακρωτηριασμένο. Το κεντρικό αυτό θέμα παισιώνεται από κύκλους σε παράταξη, που περικλείουν πεντάφυλλα ανθήματα, όμοια στο θέμα και

Εικ. 4. Τμήμα του επιστυλίου Α. Μέτωπο κύριας όψης και άνοψη.

Εικ. 5. Τμήμα του επιστυλίου Β. Μέτωπο κύριας όψης και άνοψη.

Εικ. 6. Μονή Βατοπεδίου. Υπέρθυρο ανατολικής εισόδου τράπεζας. Τεμάχιο του επιστυλίου Γ. Μέτωπο κύριας όψης.

Εικ. 7. Μονή Βατοπεδίου. Υπέρθυρο νότιας εισόδου τράπεζας. Τεμάχιο του επιστυλίου Δ. Μέτωπο κύριας όψης.

στην τεχνοτροπία με αυτά στην αντίστοιχη όψη του κομματιού Α στο θύρωμα της Αγίας Ζώνης.

Ε. Δύο αμφίγλυφα θωράκια από λευκό μάρμαρο, διαστ. 1,46 x 1,13 x 0,065 και 1,45 x 1,13 x 0,065 μ., τοποθετημένα σε δεύτερη χρήση ανάμεσα στους πεσσούς του εξωνάρθηκα, προς βορράν της κεντρικής εισόδου. Στην όψη κοσμούνται με το γνωστό από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια θέμα των ομόθετων ρόμβων που εγγράφονται σε ορθογώνιο (Εικ. 9). Ο κεντρικός ρόμβος περικλείει έξεργο δίσκο με μικρές εκθαθύνσεις σε κυκλική διάταξη. Το όλο θέμα πλαισιώνεται γύρω γύρω από μια πλατιά ταινία, η οποία καλύπτεται από μια ελυσόμενη κληματίδα με ημιανθέμια και σταφύλια, τα οποία ραμφίζουν μικρά πτηνά. Το ανάγλυφο έχει εκτελεστεί σε επιπεδόγλυφη τεχνική με αδρά κατεργασμένο βάθος για την ένθεση κηρομαστίχης, η οποία σήμερα λείπει. Στις πίσω όψεις των θωρακίων, μέσα σ' ένα ορθογώνιο πλαίσιο από επίπεδη ταινία, στέκεται ένας εγχάρακτος λατινικός σταυρός, με σταγόνες στις άκρες των κεραίων.

Ζ. Ζεύγος θωρακίων από λευκό μάρμαρο, διαστ. 1,19 x 1,03 x 0,08 και 1,225 x 1,03 x 0,08 μ. αντίστοιχα, τοποθετημένων πάλι στην πεσσοστοιχία του εξωνάρθηκα, νό-

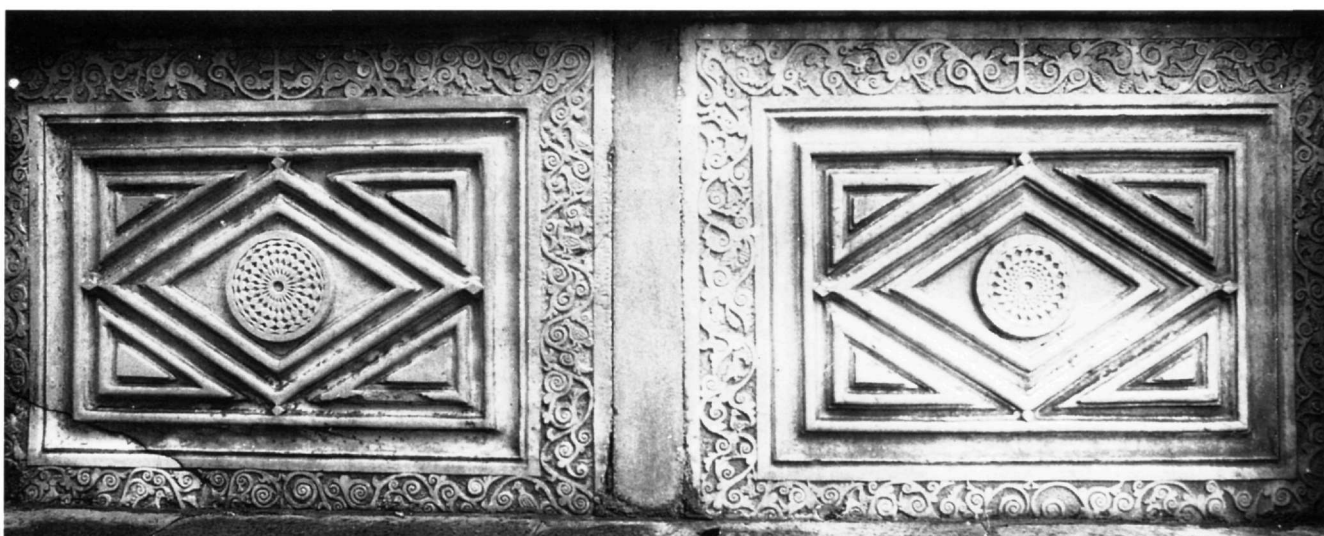
τια από την κεντρική είσοδο. Ο διάκοσμός τους περιορίζεται μόνο στην κύρια όψη και αποτελείται από τέσσερα φαντώματα που το βάθος τους καλύπτεται στα δύο επάνω με πλέγμα από δύο σειρές σιρικών τροχών, οι οποίοι περικλείουν πυροστρόβιλους και ποικίλους ρόδακες, και στα δύο κάτω με το θέμα του ρόμβου με τους συμπληρωματικούς κύκλους (Εικ. 10-11). Τα διακοσμητικά αυτά στοιχεία, όπως είδαμε, έχουν τα αντίστοιχά τους στην κάτω επιφάνεια των επιστυλίων του τέμπλου καθώς και στα θωράκια στις ποδιές των παραθύρων του διαχωριστικού τοίχου ανάμεσα στη λιτή και τον εξωνάρθηκα (Εικ. 12-13).

20. Βλ. παραπάνω υποσημ. 18. Παρόμοια θέματα χρησιμοποιούνται και στον υπόλοιπο γλυπτό διάκοσμο του παρεκκλησίου της Αγίας Ζώνης, που, όπως προαναφέρθηκε (υποσημ. 13), ιδρύθηκε στα 1794.

21. Κατά τη δεύτερη χρήση η λοξότμητη όψη χρωματίστηκε. Στην επάνω επιφάνεια υπάρχουν δύο εξέχοντες σιδερένιοι πειόσχημοι σύνδεσμοι, για την προσαρμογή κάποιας πρόσθετης επίστεψης, πιθανώς του ξύλινου επιστυλίου. Σχετικά με το ξύλινο επιστύλιο του τέμπλου βλ. παρακάτω, σ. 26.

Εικ. 8. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Το υπέρθυρο της βασιλείου πύλης (λεπτομέρεια).

Εικ. 9. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Τα θωράκια Ε. Κύρια όψη.

Η. Τέσσερις κυλινδρικοί κίονες από λευκό και σπιλινό μάρμαρο²², ύψ. 2,75, διαμ. βάσης 0,22 και διαμ. κορυφής 0,21 μ., που δαστάζουν σε δεύτερη χρήση τον τρούλο στο παρεκκλήσι της Αγίας Ζώνης. Είναι εφοδιασμένοι επάνω με μικρή σπείρα, την «ἀπόφυση»²³, ενώ κάτω καταλήγουν σε μικρή διαπλάτυνση, την «ἀπόθεση»²⁴. Όλοι οι κίονες, σε ύψος από 1,03 έως 1,07 μ., διαθέτουν μικρές οπές σε ρομβοειδή διάταξη, προφανώς για τη στερέωση επίθετων μεταλλικών κοσμημάτων²⁵. Στο βορειοανατολικό κίονα υπάρχει επιπλέον και ένας μολυβδοχορηγμένος γόμφος, σε ύψος 0,97 μ. και σε θέση πλάγια εν σχέσει προς τις μικρές οπές, μάλλον για την πάκτωση του θωρακίου. Οι ραδινές αναλογίες των κίωνων θυμίζουν τις περιγραφές μεσοβυζαντινών τέμπλων σε ναούς της Θεσσαλονίκης, όπου γίνεται λόγος για διάχωρα τέμπλου *δια κιονίων λεπτοκαλάμων*²⁶.

Θ. Τέσσερα κιονόκρανα που επιστέφουν τους προηγούμενους κίονες, από το ίδιο λευκό μάρμαρο, ύψ. 0,30, διαμ. βάσης 0,21 και πλευράς άβακα 0,34 x 0,34 μ. (Εικ. 14-15). Ο διάκοσμός τους προέρχεται από μια

παραλλαγή των δίζωνων κορινθιακών κιονοκράνων της παλαιοχριστιανικής εποχής, με προτομές πτηνών και ζώων. Στην κάτω ζώνη, που έχει γίνει στενή, τα παλαιά φύλλα της άκανθας έχουν αντικατασταθεί από μια σειρά ανθεμίων, σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο. Τα ανθέμια σχηματίζονται εναλλάξ από πέντε και εννέα λεπτούς λογχοειδείς λοβούς, από τους οποίους οι ακραίοι τυλίγονται γύρω από το ίχνος του τρυπανιού. Στην άνω ζώνη, τις τέσσερις γωνίες της καλάθου καταλαμβάνουν ολόγλυφες μορφές αετών με ανοιχτά τα φτερά, ενώ τα κενά ανάμεσά τους συμπληρώνουν έξεργα διάτρητα κομβία. Τα κομβία καλύπτονται στις δύο αντικριστές όψεις με ρόδακα, ενώ στις άλλες δύο με πλέγμα ληνίσκου και σταυρό. Στο μέσον των κοίλων πλευρών του άβακα διαμορφώνεται ένα εξόγκωμα με κόσμημα εν είδει ριπιδίου²⁷.

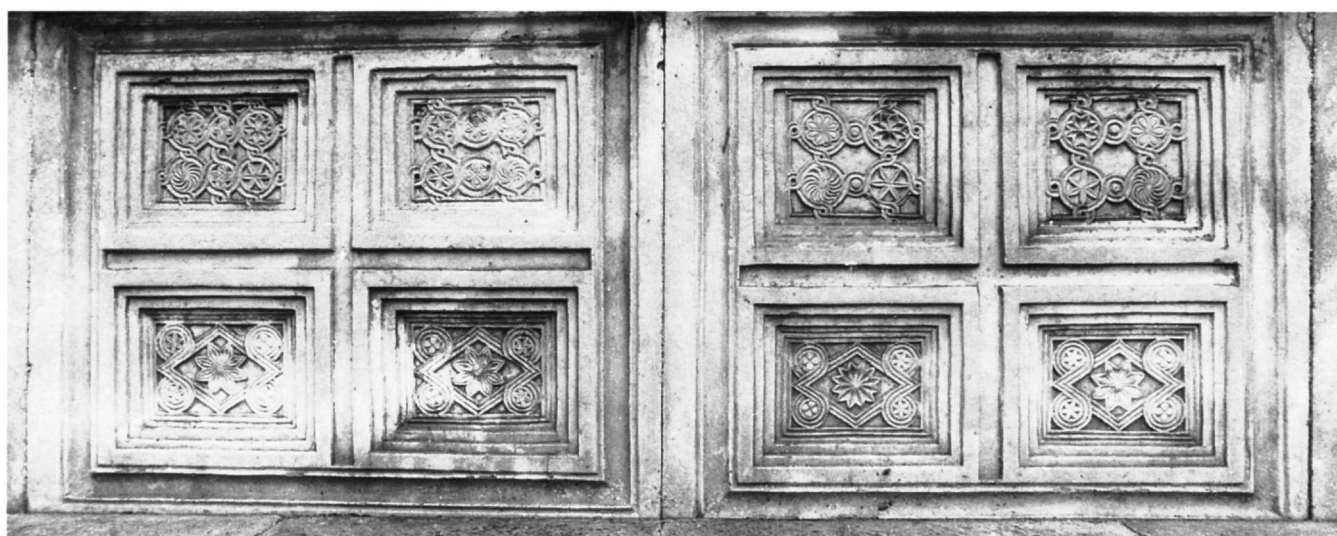
Ι. Δύο κομμάτια από λοξότμητη επίστεψη θωρακίων, σε μάρμαρο καστανοκόκκινο προς το ρόδινο με ανοιχτές και σκούρες διαβαθμίσεις του ίδιου χρώματος²⁸, μέγ. μήκ. 0,32 και 0,34 αντίστοιχα, ύψ. 0,13 και πλ. άνω 0,23 και στην έδραση 0,085 μ. Οι επιστέψεις αυτές σή-

μερα είναι τοποθετημένες πάνω από τα θωράκια του τέμπλου του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου, το οποίο όμως είναι γνωστό ότι δεν αποτελεί μια ενιαία κατασκευή, αλλά συνδυέλευμα διαφορετικών μελών από περισσότερα μεσοβυζαντινά τέμπλα²⁹. Αυτό γίνεται φανερό και από το γεγονός ότι οι άκρες των επιστέψεων δεν έχουν κανονικό πέρας και η εντορμία στην κάτω πλευρά τους δεν συμφωνεί με τα θωράκιά του. Αντίθετα η εντορμία αυτών των επιστέψεων εφαρμόζει στο πάχος των θωρακίων Ε και Ζ που, όπως θα ιδούμε, ανήκουν στο τέμπλο του καθολικού.

27. Πρόβλ. παρόμοιο κόσμημα που διαμορφώθηκε κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, γύρω στα 1000, σε παλαιοχριστιανικό κορινθιακό κιονόκρανο σε δεύτερη χρήση στο καθολικό της μονής Ξενοφώντος, Παζαράς, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 36 κ.ε., εικ. 11, 24, 26-27.

28. Πρόκειται για λίθο με εξαιρετικά ποικίλες αποχρώσεις (Fior di resco), που προέρχεται από την περιοχή της Ερέτριας, βλ. M i e l s c h, ό.π. (υποσημ. 16), αριθ. 548, 551, 555, σ. 57, πίν. 16. Ιδιαίτερα μοιάζει το αριθ. 551.

29. Η παρατήρηση αυτή οφείλεται στον Bréhier (ό.π., υποσημ. 2, σ. 49), ο οποίος πιστεύει ότι το τέμπλο αυτό συγκροτήθηκε τον 11ο αι. από κομμάτια σε δεύτερη χρήση, που προέρχονται από παλαιότερα τέμπλα. Κατά την άποψή μου το τέμπλο αυτό στήθηκε ή συμπληρώθηκε, με τη χρησιμοποίηση μελών από παλαιότερα τέ-

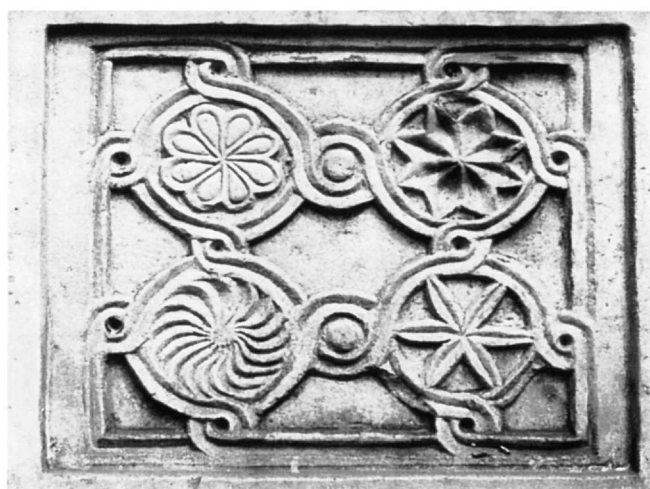
22. Η τέλεια λείανση και η στιλπνότητα των κιόνων του τέμπλου, όταν ήταν ακόμη κατά χώραν, προξένησαν ιδιαίτερη εντύπωση στον Barskij, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 198.

23. Βλ. για τον όρο 'Α. Κ. 'Ο ρ λ ά ν δ ο ς, 'Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική, Β', σ. 274.

24. Ό.π.

25. Είναι γνωστό ότι, σύμφωνα με τις πηγές, τα πολυτελή τέμπλα διέθεταν εξωτερικό διάκοσμο από πολύτιμα μέταλλα, σμάλτα κτλ. Βλ. Chatzidakis, Ikonostas, ό.π., στ. 331-333. Ακριβώς όμοιες οπές, με την ίδια διάταξη, βλέπουμε στην όψη και των κιονίσκων του τέμπλου του Πρωτάτου, αμέσως επάνω από τη στάθμη των επιστέψεων των θωρακίων, καθώς και στους πεσίσκους του τέμπλου του κοιμητηριακού ναού της Λαύρας, το οποίο δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί. Επίσης, επίθετα μεταλλικά κοσμήματα, και κυρίως σταυροί, προσαρμόζονταν σε ανάγλυφες μαρμαρίνες εικόνες, όπως σε μια δεόμενη Παναγία στη Ραθέννα, βλ. R. L a n g e, Byzantinische Reliefikone, Recklinghausen 1964, σ. 12 κ.ε., σ. 51, εικ. 5.

26. Σε έγγραφο του 1104 της μονής Ιδίων περιγράφεται, ανάμεσα στα άλλα, και η εκκλησία της Αγίας Αννσίας, στην ανατολική πλευρά έξω από το κάστρο της Θεσσαλονίκης: *ή εκκλησία τῆς Ἀγ(ίας), μ(ά)ρ(τυ)ρ(ος) Ἀννσί(ας)... ὑπὸ δημάτων τριῶν, ὧν τὰ κατέμπροσθεν τοῦ τέμπλου διάχωρα διὰ κιονίων λεπτοκαλάμ(ων) πρασίν(ων) (καὶ) στηθέων (καὶ) σωλέων ὁμοίων...* βλ. J. L e f o r t - N. O i k o n o m i d è s - D. P a p a c h r y s s a n t h o u, Actes d'Iviron, II, Archives de l'Athos, XVI, Paris 1990, αριθ. 52, στ. 280-282· επίσης ανάλογη περιγραφή και άλλης εκκλησίας, ό.π., στ. 328-332.

Εικ. 10. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Τα θωράκια Ζ. Κύρια όψη.

Εικ. 11. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Τα θωράκια Ζ. Λεπτομέρεια.

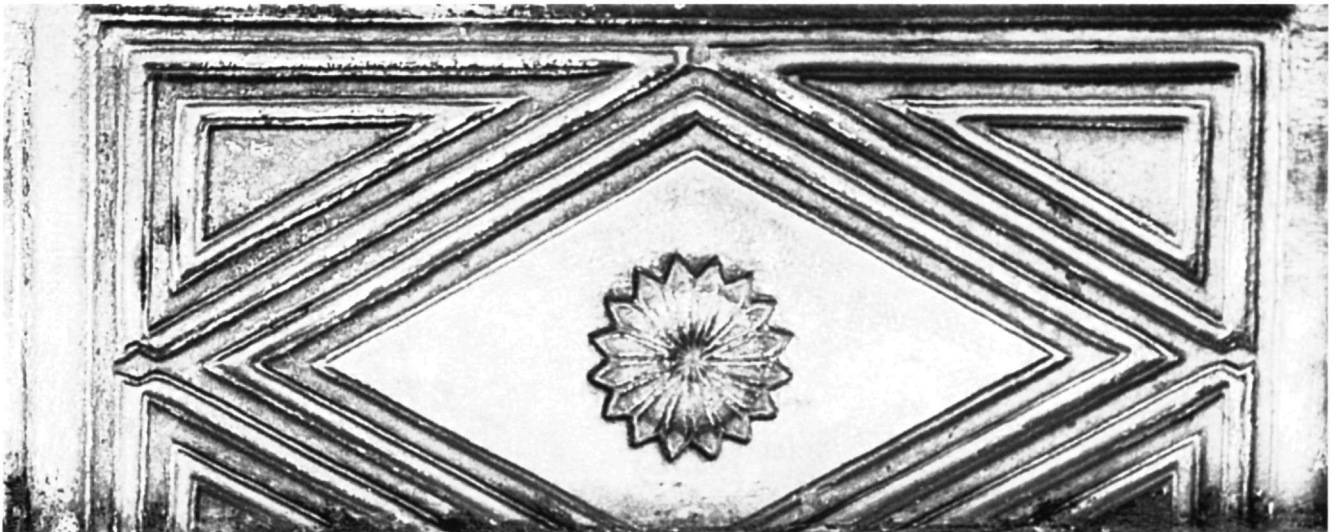
ΙΑ. Δύο κομμάτια από επίστεψη θωράκίων, όμοια με τα προηγούμενα αριθ. Ι, μέγ. μήκ. 1,39 και 0,53 αντίστοιχα και ύψ. 0,13 μ. Σήμερα είναι εντοιχισμένα ως γείσα πάνω από το νεότερο υπέρθυρο της βασιλείου πύλης του παρεκκλησίου της Αγίας Ζώνης.

II

Τα αρχιτεκτονικά μέλη και τα θραύσματα μελών που παρουσιάστηκαν παραπάνω πρέπει να ανήκουν στο ίδιο τέμπλο, αν λάβουμε υπόψη τόσο την ομοιότητα στα θέματα και στην τεχνοτροπία όσο και τις κατα-

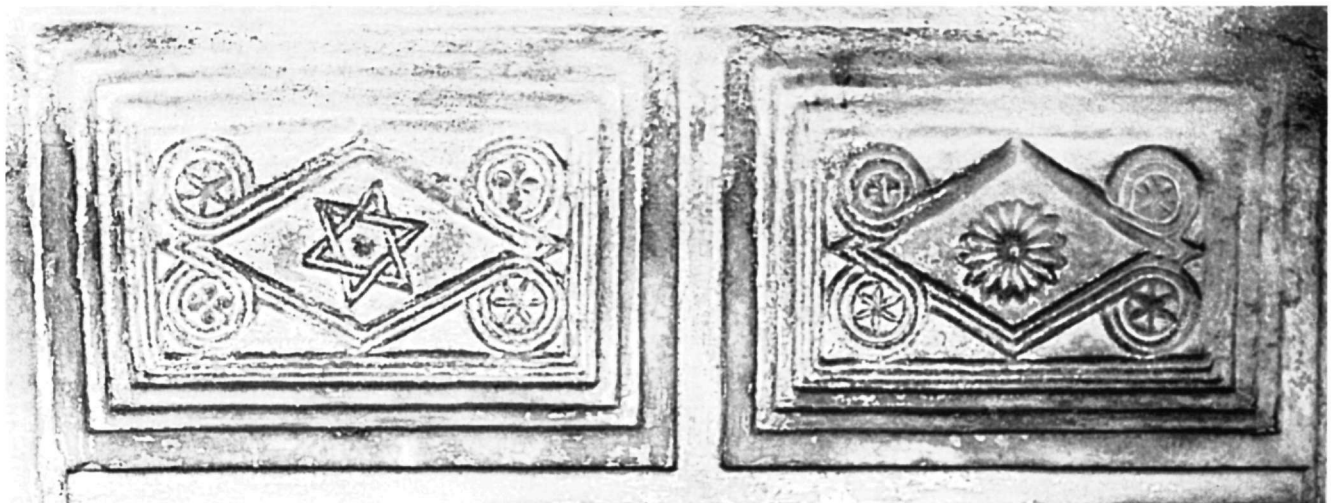
σκευαστικές τους λεπτομέρειες. Κάποιες επιφυλάξεις μπορεί να έχει κανείς για τα θωράκια Ζ, επειδή είναι λίγο χαμηλότερα από τα άλλα δύο Η. Με βάση τις επιμέρους διαστάσεις των μελών και τα υπάρχοντα στο στυλοβάτη εμφανή ίχνη, μπορούμε να προχωρήσουμε στην αναπαράσταση του τέμπλου του καθολικού της μονής Βατοπεδίου.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο στυλοβάτης είναι συνεχόμενος και δρίσκεται μπροστά από τη δυτική όψη των διαχωριστικών τοίχων του ιερού (Εικ. 1) και όχι ανάμεσά τους, όπως συμβαίνει συνήθως στα βυζαντινά τέμπλα³⁰. Εδώ δηλαδή δεν υπήρχε χωριστό τέμπλο για το κυρίως ιερό και τα παραθήματα, αλλά ένα ενιαίο που εκτεινό-

Εικ. 12. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Θωράκιο στο διαχωριστικό τοίχο λιτής και εξωνάρθηκα.

Εικ. 13. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Θωράκιο στο διαχωριστικό τοίχο λιτής και εξωνάρθηκα.

Εικ. 14. Μονή Βατοπεδίου. Παρεκκλήσι Αγίας Ζώνης. Κιονόκρανο ΒΑ κίονα.

Εικ. 15. Μονή Βατοπεδίου. Παρεκκλήσι Αγίας Ζώνης. Κιονόκρανο ΝΔ κίονα.

ταν χωρίς διακοπή από το δόρειο έως το νότιο τοίχο του ναού (Εικ. 16), μορφή που θυμίζει μερικά παλαιοχριστιανικά διαφράγματα ιερού, χρονολογούμενα από την εποχή του Ιουστινιανού και μετά³¹. Άλλωστε, και ο στυλοβάτης έχει διατομή σπείρας, στοιχείο που αποτελεί επιβίωση του παλαιοχριστιανικού βατήρα³². Βεβαίως τηρείται και εδώ η τριμερής διαίρεση των δυζαντινών τέμπλων, η οποία όμως δημιουργείται με τη διαφοροποίηση του διακόσμου στο επιστύλιο: στο μεσαίο τμήμα έχουμε στο μέτωπο του επιστυλίου συνεχόμενα τοξύλλια που περιβάλλουν ακανθοειδή ανθέμια, ενώ στα δύο πλάγια, κυκλικά σχέδια εν σειρά που περικλείουν πεντάφυλλα ανθέμια (Εικ. 17).

Το κυρίως τέμπλο είχε τρία μεγάλα διάχωρα, μαζί με το άνοιγμα της ωραίας πύλης, ενώ τα πλάγια από δύο στενότερα, τα οποία αντιστοιχούσαν στα δυτικά μέτωπα των διαχωριστικών τοίχων του ιερού και στις θύρες της πρόθεσης και του διακονικού. Έτσι, αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι ημίεργες επιφάνειες στην κάτω όψη του επιστυλίου, για την έδρασή του στα υποκείμενα κιονόκρανα, βρίσκονται άλλοτε ανάμεσα σε τρία και άλλοτε ανάμεσα σε τέσσερα διακοσμητικά φαντώματα, τότε πρέπει να τοποθετήσουμε τα τμήματα Α, Β, Γ και Δ με τη σειρά, αρχίζοντας από την πρόθεση και προχωρώντας προς το διακονικό. Έτσι και συμμετρία δημιουργείται στα διακοσμητικά θέματα και επιπλέον οι δύο σωζόμενοι φυλλοφόροι σταυροί βρίσκονται στον άξονα της ωραίας πύλης και της θύρας της πρόθεσης, όπως συμβαίνει και σε άλλα μεσοδυζαντινά τέμπλα³³. Για τη θέση των τμημάτων Β και Γ δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία, ενώ θεωρητικά θα μπορούσε κανείς να αντιμεταθέσει τα τμήματα Α και Δ. Στην περίπτωση αυτή όμως ο φυλλοφόρος σταυρός του τμήματος Α θα έπεφτε στο διάχωρο που αντιστοι-

χεί στο μέτωπο του νότιου διαχωριστικού τοίχου του ιερού, πράγμα που αποκλείει μάλλον η δέδαιη αξονική θέση του άλλου φυλλοφόρου σταυρού πάνω από την ωραία πύλη.

Η διάταξη αυτή αποδεικνύει ότι το επιστύλιο απαρτιζόταν από τρία τμήματα, δύο μικρότερα στα άκρα, μήκ. 3 μ., και ένα μεγάλο στο κέντρο, μήκ. 4,90 μ. Η πίσω πλευρά του επιστυλίου πρέπει να εφαιπτόταν στα δυτικά μέτωπα των διαχωριστικών τοίχων του ιερού, όπως προκύπτει από τις επιμέρους διαστάσεις των μελών.

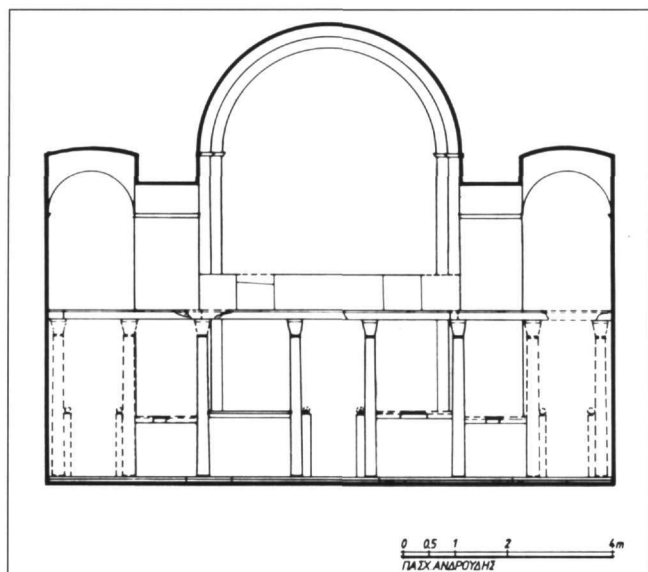
μπλα, πολύ αργότερα και κατά πάσα πιθανότητα στα 1780, όταν έγινε η ανιστόρηση του παρεκκλησίου, όπως μαρτυρεί σχετική επιγραφή³⁴ βλ. Σμυρνάκης, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 433.

30. Πρόχειρα παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν της Παναγίας Σκριπούς (Α. Μεγά, The Scripou Screen, BSA 61 (1966), σ. 4 κ.ε., εικ. 2), του καθολικού της μονής Ξενοφώντος (Παζαράς, ό.π., εικ. 42), του Πρωτάτου στις Καρνές (Όρλάνδος, Τό μαρμαρίνον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου, ό.π., εικ. 1), της Παναγίας του Οσίου Λουκά (Α. Μπούρα, Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά, Ἀθήνα 1980, σ. 81 κ.ε., εικ. 133-135), του καθολικού του Οσίου Λουκά (Γραβάρ, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 57 κ.ε., πίν. XXIV a-b και XXV a-b), της βασιλικής των Απιδεών (Ἁ. Ὁρλάνδος, Ἐκ τῶν δυζαντινῶν Ἀπιδεῶν, ABME Α' (1935), σ. 125 κ.ε., εικ. 1 και 2) κ.ά.

31. Τέτοια μορφή τέμπλου παρατηρούμε στις βασιλικές του Ερεχθείου και της Αίγινας, όπως και της Εκατονταπυλιανής (Καταπολιανής) στην Πάρο, όπου δέδαια δεν υπάρχουν πλάγια κλίτη, βλ. Γ. Ἁ. Σωτηρίου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΕ 1929, σ. 221, 225, εικ. 3 και 49.

32. Ὁ.π., σ. 525, 529. Για ανάλογες μορφές στυλοβατών σε δυζαντινά τέμπλα, όπως στο ναό της Παναγίας και στο καθολικό του Οσίου Λουκά, στο καθολικό στο Δαφνί, καθώς και σε ναούς της Κωνσταντινούπολης, βλ. Μπούρα, ό.π., σ. 83.

33. Βλ. πρόχειρα Χ. Μπούρας, Τό τέμπλο τῆς Παναγίας Κρίνας καί ἡ χρονολόγησή της, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Γ' (1980-1981), σ. 171, εικ. 1, πίν. 31α. Επίσης Ἁ. Ὁρλάνδος, Ὁ Ταξιάρχης Λοκρίδος, ΕΕΒΣ ΣΤ' (1929), σ. 365, εικ. 13-15, 17, 18.

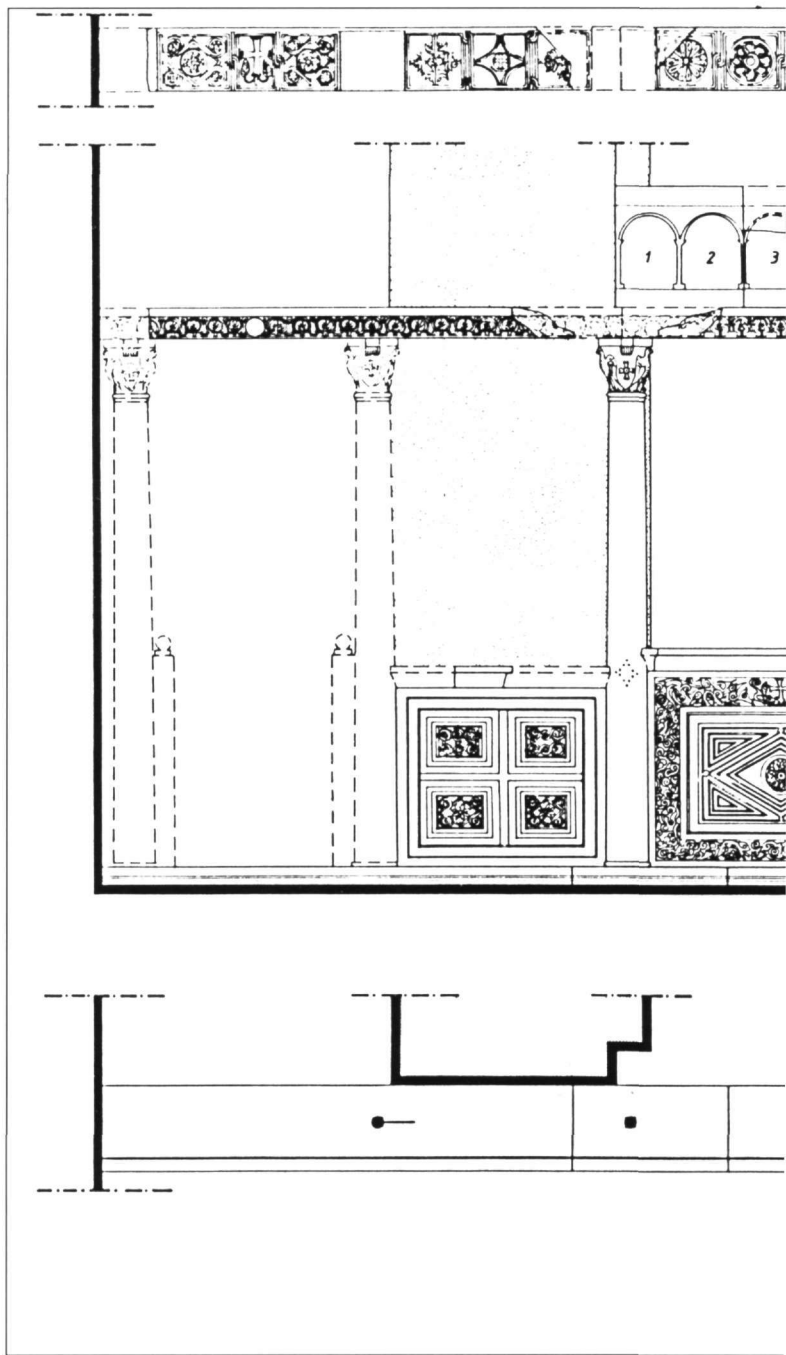
Εικ. 16. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Εγκάρσια τομή.

Εικ. 17. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Αναπαράσταση του μαρμαρίνου τέμπλου (όψη, άνοψη και τομή) και κάτοψη του στυλοβάτη στην υφιστάμενη κατάσταση.

Ενδεχομένως θα μπορούσε να αντιτάξει κανείς ότι από το τέμπλο του καθολικού προέρχεται ακόμη και το επιστύλιο του ανασυναρμολογημένου από παλαιότερα κομμάτια τέμπλου του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου³⁴, που κοσμεύεται επίσης στο μέτωπο με συνεχόμενα τοξύλλια και ακανθοειδή ανθήμια (Εικ. 18). Αυτό όμως πρέπει να αποκλειστεί, διότι ο διάκοσμος του διαφέρει τεχνοτροπικά από τα αντίστοιχα επιστύλια στην Αγία Ζώνη και στην τράπεζα και, επιπλέον, η κάτω επιφάνειά του είναι αδρά κατεργασμένη και δεν διαθέτει ανάγλυφο διάκοσμο.

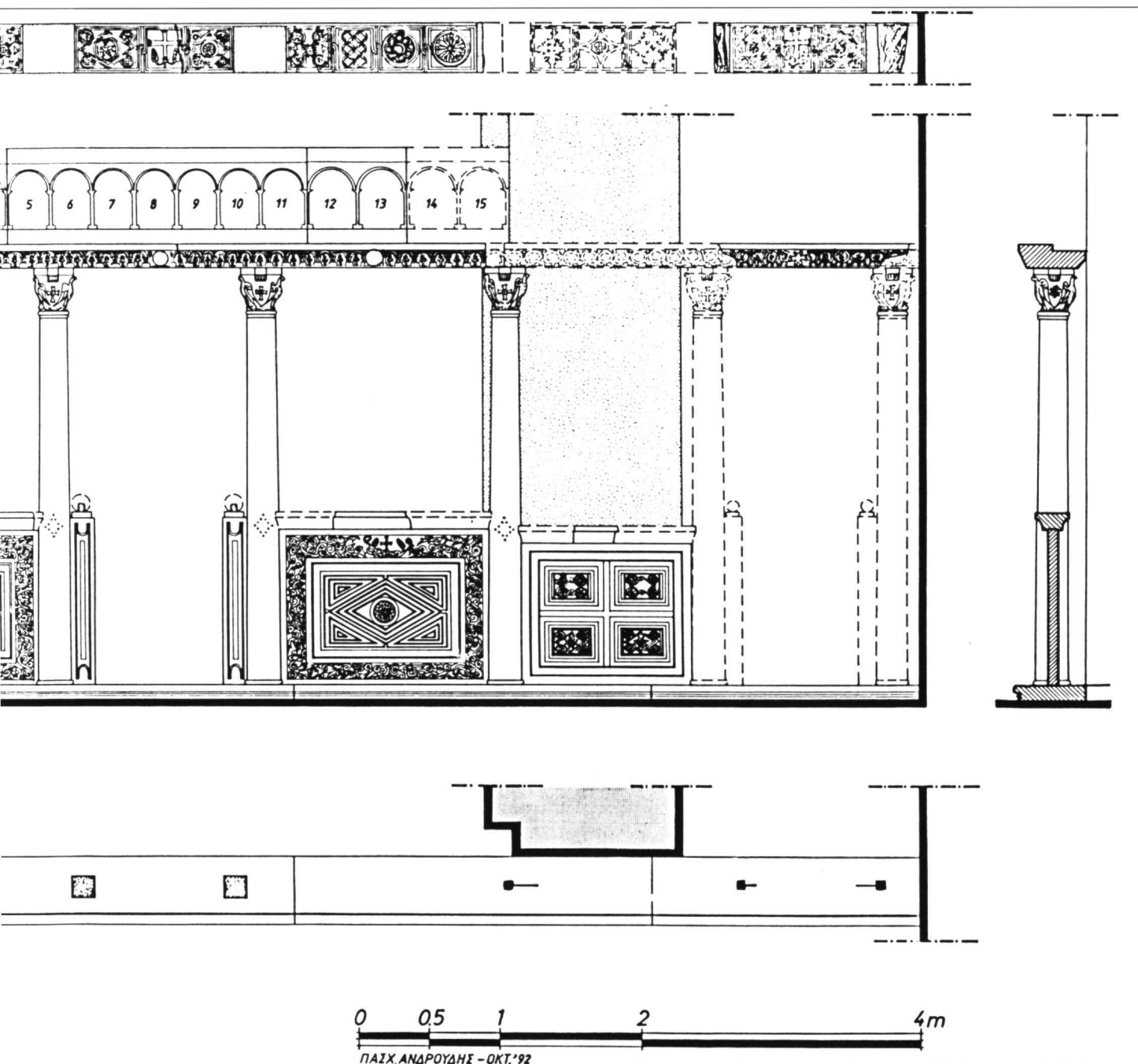
Από τους οκτώ κίονες που είχε το τέμπλο, θα πρέπει να δεχτούμε ότι σ' αυτό ανήκαν οι τέσσερις που ξαναχρησιμοποιήθηκαν μαζί με τα κιονόκρανά τους στο παρεκκλήσι της Αγίας Ζώνης. Για την ταύτισή τους συνηγορούν οι αναλογίες τους αλλά και η τέλεια λείανση και η στιλπνότητα της επιφάνειάς τους, ένα χαρακτηριστικό των κίωνων του τέμπλου του Βατοπεδίου, που προξένησε ιδιαίτερη εντύπωση στον Barskij³⁵. Ακόμη, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε και τις οπές σε ορισμένο ύψος στη μια πλευρά των κίωνων, για τη συγκράτηση κάποιου μεταλλικού κοσμημάτος, που συναντιούνται, όπως είπαμε, και στους κιονίσκους του τέμπλου του Πρωτάτου, αλλά και του κοιμητηριακού ναού της Λαύρας.

Όσον αφορά στα κιονόκρανα πρέπει να τονιστεί ότι

οι διαστάσεις του άδοκά τους ταιριάζουν με τις αφημένες στην κάτω όψη του επιστυλίου ημίεργες επιφάνειες, οι οποίες δέβαια είναι κατά τι μεγαλύτερες ώστε να επιτρέπουν μικρομετακινήσεις κατά τη συναρμολόγηση του τέμπλου³⁶. Εξάλλου, η ποιότητα του γλυπτού διακόσμου των κιονοκράνων εντάσσεται χωρίς αμφιβολία στο υπόλοιπο σύνολο.

Προχωρώντας στην ολοκλήρωση της αναπαράστασης

του μαρμάρινου τέμπλου του Βατοπεδίου, παρατηρούμε ότι το πλάτος των δύο θωρακίων Ε, με τους ομόθετους ρόμβους, εναρμονίζεται με τα δύο κάτω διάκενα των κιόνων δεξιά και αριστερά από την ωραία πύλη, όπου ασφαλώς ήταν τοποθετημένα. Μια επιφύλαξη μπορεί να έχει κανείς, όπως είπαμε, ως προς το ζεύγος των θωρακίων Ζ με τα φατνώματα, τα οποία συμφωνούν βέβαια με το πλάτος των μικρών διαχώρων μπρο-

34. Σχετικά με την επαναχρησιμοποίηση μελών από προγενέστερα τέμπλα στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, βλ. παραπάνω, υποσημ. 29.

35. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 22.

36. Βλ. ανάλογο παράδειγμα στο τέμπλο της Παναγίας του Οσίου Λουκά: Μ π ο υ ρ α, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 83, εικ. 138, 140 και 142.

στά από τη δυτική όψη των διαχωριστικών τοίχων του ιερού, το ύψος τους όμως είναι χαμηλότερο από τα δύο προηγούμενα. Υπάρχει ωστόσο μια εξήγηση γι' αυτό, αν σκεφτούμε ότι τα διάχωρα στη δυτική όψη των διαχωριστικών τοίχων του ιερού έπαιζαν το ρόλο προσκυνηταρίων³⁷, οπότε αισθητικά δικαιολογείται μια διαφοροποίηση του τμήματος αυτού από το υπόλοιπο τέμπλο³⁸. Εξάλλου, το γεγονός ότι τα χαμηλότερα θωράκια δεν διέθεταν διάκοσμο στην πίσω όψη, όπως τα άλλα δύο, σημαίνει ότι θα ήταν αθέατα από την πλευρά του ιερού και έτσι θα μπορούσαν να είναι τοποθετημένα μπροστά από τα δυτικά μέτωπα των διαχωριστικών τοίχων του.

Τέλος, οι επιστέψεις των θωρακίων, που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί στο τέμπλο του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου και στο υπέρθυρο της Αγίας Ζώνης πρέπει να ανήκουν στο τέμπλο του καθολικού, αφού η εντομιά στην κάτω πλευρά τους συμφωνεί με το πάχος των θωρακίων. Ένα μάλιστα κομμάτι έχει μήκος 1,39 μ., που πλησιάζει το πλάτος των μεγάλων θωρακίων (1,46 μ.). Είναι λοιπόν φανερό ότι το επιστύλιο, τα θωράκια, οι κίονες με τα κιονόκρανα και οι επιστέψεις των θωρακίων βρίσκονται σε πλήρη αρμονία, πράγμα που σημαίνει ότι τα μαρμάρινα αυτά μέλη κατασκευάστηκαν απαρχής για το συγκεκριμένο τέμπλο. Ο διάκοσμος της κάτω επιφάνειας του τέμπλου, τον οποίο ο Barskij επαινεί για την πρωτοτυπία του³⁹, φανερώνει ότι αρχικά τουλάχιστον δεν είχε προβλεφθεί η τοποθέτηση φορητών εικόνων στα ανοίγματα πάνω από τα θωράκια, δεξιά και αριστερά από την ωραία πύλη⁴⁰. Το πιο πιθανό είναι ότι αυτά έκλειναν με δίπλα, όπως και στα παλαιοχριστιανικά χρόνια⁴¹.

Στο σκευοφυλάκιο της μονής φυλάσσεται ένα ξύλινο επιστύλιο τέμπλου, δημοσιευμένο από τον Μανόλη Χατζηδάκη⁴². Σώζεται σε τέσσερα τεμάχια, ένα μεγάλο, διαστ. 2,12x0,70 μ., και τρία μικρότερα, διαστ. 0,45 x 0,72, 0,69x0,75 και 0,70x0,70 μ. αντίστοιχα. Στην πρόσοψη κοσμούνται με ανάγλυφη τοξοστοιχία, που αποτελεί το πλαίσιο για δεκατρείς παραστάσεις. Στο κέντρο κυριαρχεί η σύνθεση της Μεγάλης Δέησης, η οποία συνδυάζεται με σκηνές από το Βίο της Θεοτόκου και το Δωδεκάορτο⁴³. Το συνολικό μήκος των τεσσάρων τμημάτων φτάνει σήμερα τα 4,29 μ., για λόγους όμως συμμετρίας προς την κεντρική μορφή του Χριστού, όπως ήδη παρατήρησε ο Χατζηδάκης⁴⁴, πρέπει να δεχτούμε ότι λείπει ακόμη ένα τμήμα μήκ. 0,71 μ., οπότε το αρχικό μήκος θα έφθανε τα 5 μ. με δεκαπέντε συνολικά διάχωρα.

Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη τα ζωγραφιστά επιστύλια δεν έστεφαν μόνο ξύλινα, αλλά και μαρμάρινα τέμπλα⁴⁵. Έχοντας ως βάση το δεδομένο αυτό και τη

χρονολόγηση των εικόνων του επιστυλίου στις αρχές του 13ου αι.⁴⁶, πρέπει να υποθέσουμε ότι το στενόμακρο αυτό επιστύλιο θα ήταν τοποθετημένο πάνω στο μαρμάρινο τέμπλο που εξετάζουμε. Ένα επιπλέον ενισχυτικό στοιχείο προς την κατεύθυνση αυτή είναι ότι το συνολικό υπολογιζόμενο μήκος των 5 μ. του ξύλινου επιστυλίου αντιστοιχεί ακριβώς προς τις διαστάσεις του μεσαίου τμήματος του τέμπλου, ανάμεσα στα δυτικά μέτωπα των διαχωριστικών τοίχων του ιερού.

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις προχωρήσαμε στο σχέδιο αναπαραστάσεως της Εικ. 16, στο οποίο τα τμήματα που λείπουν δηλώνονται με διακεκομμένη γραμμή. Όπως ήδη παρατηρήσαμε, υπάρχει πλήρης εναρμόνιση των μαρμαρίνων μελών προς τα ανοίγματα του Ιερού Βήματος και τα ίχνη των πακτώσεων των κίωνων στο στυλοβάτη, πράγμα που αποδεικνύει ότι το τέμπλο κατασκευάστηκε απαρχής για το καθολικό

37. Όπως π.χ. συμβαίνει στα τέμπλα του Πρωτάτου και της Παναγίας του Οσίου Λουκά, όπου δέβαια τα προσκυνητάρια είναι ανεξάρτητα από το υπόλοιπο τέμπλο.

38. Πράγματι, στα προσκυνητάρια του τέμπλου της Πορτα-Παναγίας στη Θεσσαλία οι επιστέψεις στο κάτω μέρος είναι χαμηλότερα από ό,τι στα διπλανά θωράκια· βλ. 'Α. 'Ορλάνδος, 'Η Πορτα-Παναγία της Θεσσαλίας, ABME Α' (1935), σ. 28, εικ. 14.

39. Barskij, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 198.

40. Βλ. σχετικά 'Α. 'Ορλάνδος, 'Τό παρά τό 'Αλιθέρι μετόχιον τοῦ 'Οσίου Λουκά Φωκίδος, ABME Ζ' (1951), σ. 134, εικ. 2. Για την τοποθέτηση φορητών εικόνων στα μαρμάρινα τέμπλα βλ. Chatzidakis, Ikonostas, ό.π. (υποσημ. 8), στ. 336 κ.ε., όπου και σχετικές απόψεις.

41. Βλ. 'Ορλάνδος, 'Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική, Β', σ. 529, εικ. 494. Πρβλ. και Megaw, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 29.

42. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες επιστυλίου από τό "Άγιον Όρος, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Δ' (1964-1965), σ. 377 κ.ε., πίν. 77-93.

43. Με τη σειρά οι σωζόμενες παραστάσεις, όπως αριθμούνται στο σχέδιο της Εικ. 17, είναι οι ακόλουθες: 1. Τα Εισόδια της Θεοτόκου, 2. Η Μνηστεία της Παναγίας, 3. Ο Ευαγγελισμός, 4. Ο Ασπασμός Παναγίας και Ελισάβετ, 5. Η Έγερση του Λαζάρου, 6. Δύο ευαγγελιστές, 7. Η Παναγία και αρχάγγελος, 8. Ο Χριστός ένθρονος στο κέντρο, 9. Ο Πρόδρομος και αρχάγγελος, 10. Δύο ευαγγελιστές, 11. Η Βαΐοφόρος, 12. Η Σταύρωση, 13. Η Αποκαθήλωση. Ο Χατζηδάκης (ό.π., σ. 389) είχε ταυτίσει με επιφύλαξη, λόγω της κακής διατήρησης, τον Ασπασμό της Παναγίας και της Άννας με τη Γέννηση. Σήμερα όμως, μετά τον καθαρισμό και τη στερέωση της εικόνας, είμαστε δέβαιοι ότι πρόκειται για την πρώτη παράσταση.

44. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 379.

45. Τη γνώμη αυτή έχουν υποστηρίξει πρώτοι οι Σωτηρίου και στη συνέχεια οι Α. Grabar και V. Lazarev, βλ. σχετικά Χατζηδάκης, ό.π., σ. 380, σημ. 2. Σχετικά με το χρησιμοποιούμενο όρο για τη δήλωση της στενόμακρης ξύλινης εικόνας πάνω στο επιστύλιο του τέμπλου βλ. Α. Παπάγγελος, Η σημασία του όρου «τέμπλον» κατά τους 11ον-13ον αι., Έβδομο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα, 24-26 Απριλίου 1987), Αθήνα 1987, σ. 65-66.

46. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 395 κ.ε.

Εικ. 18. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου. Το μαρμάρινο τέμπλο.

του Βατοπεδίου και δεν αποτελεί υλικό σε δεύτερη χρήση. Αυτό είναι ένα στοιχείο που έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι και τα υπόλοιπα γλυπτά του κτιρίου, όπως το γείσο στο υπέρθυρο της βασιλείου πύλης (Εικ. 8) και τα θωράκια στον τοίχο ανάμεσα στη λιτή και τον εξωνάρθηκα (Εικ. 12 και 13), παρουσιάζουν θεματολογική και τεχνοτροπική ομοιομορφία με το τέμπλο, αποτελεί απόδειξη ότι τόσο τα αρχιτεκτονικά γλυπτά όσο και το τέμπλο έχουν κατασκευαστεί συγχρόνως. Έτσι λοιπόν μπορούμε να χρονολογήσουμε το τέμπλο μαζί με την κατασκευή του ναού και όχι δέδαια στο 12ο αι., όπως πιστεύει ο Θεόφιλος Βατοπαιδινός⁴⁷, αλλά ούτε και στα 1282-1328, όπως γράφει ο Σμυρνάκης⁴⁸.

III

Σύμφωνα με τις πηγές, το Βατοπέδι δεν πρέπει να υπήρχε πριν από το 972, αφού δεν αναφέρεται στο Α' Τυπικό του Αγίου Όρους⁴⁹, στα 985 όμως ο ηγούμενος του Νικόλαος υπογράφει ένα σπουδαίο έγγραφο⁵⁰. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο κεντρικός ναός είναι ένα από τα πρώτα κτίσματα ενός μοναστηριακού συγκροτήματος, τότε το καθολικό του Βατοπεδίου πρέπει να είχε χτιστεί ανάμεσα στα 972 και 985⁵¹. Η χρονολογία αυτή, ανάμεσα στο τρίτο και στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αι., συμφωνεί τόσο με την τεχνοτροπία όσο και με τα θέματα των διακοσμητικών αναγλύφων του τέμπλου. Πρόκειται κυρίως για γεωμετρικά ή φυτικά θέματα, εγγεγραμμένα σε κύκλους ή εντεταγμένα σε ορθογώνια διάχωρα, σε συνδυασμό με φυλλοφόρους σταυρούς. Ο ανάγλυφος αυτός διάκοσμος έχει εκτελεστεί σε μια ποικιλία τεχνικών, πρισματικής κοίλης γλυφής (Kerbschnitt)⁵², διάτρησης (à jour)⁵³ και επιπεδόγλυφης (champlevée)⁵⁴.

Τα συνεχόμενα τοξύλλια που περικλείουν όρθια ακανθοειδή ανθέμια, στο μέτωπο του μεσαίου τμήματος του επιστυλίου (Εικ. 5 και 6), είναι θέμα κοινότατο στα τέμπλα του 10ου και του 11ου αι. Απαντά σε επιστύλια τέμπλου που βρίσκονται σε συλλογές γλυπτών στα μουσεία της Κωνσταντινούπολης⁵⁵ και κυρίως της Μικράς Ασίας, όπως στη Σμύρνη⁵⁶, στον Ακροϊνό (Afyonkarahisar)⁵⁷ και στη Νίκαια⁵⁸. Επίσης, το συναντούμε και στα μνημεία της Ελλάδας, άλλοτε σε θραύσματα επιστυλίων, όπως στην Αγία Παρασκευή της Χαλκίδας⁵⁹, και άλλοτε κατά χώραν, όπως στο τέμπλο του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά⁶⁰ και του Πρωτάτου⁶¹ πάλι στο Άγιον Όρος. Ομοίως και οι κύκλοι στη σειρά που περικλείουν ανθέμια, στα ακραία τμήματα του επιστυλίου του Βατοπεδίου (Εικ. 4 και

7), είναι πολύ συνηθισμένο θέμα στη μεσοβυζαντινή γλυπτική. Το συναντούμε για παράδειγμα στους κοσμήτες των τέμπλων του καθολικού του Οσίου Λουκά⁶² και της Παναγίας Κρίνας⁶³ στη Χίο, καθώς και σε πλάκες από την Πέργαμο⁶⁴.

Από τη μεγάλη ποικιλία των θεμάτων, που κοσμούν τα διάχωρα στην κάτω όψη των επιστυλίων του Βατοπεδίου, σημειώνουμε πρώτα τους ρόμβους με τους συμπληρωματικούς κύκλους (Εικ. 3 και 4), οι οποίοι πρέπει να αποτελούν ανάμνηση από τα φατνώματα παλαιοχριστιανικών επιστυλίων⁶⁵. Το ίδιο θέμα συναντούμε σε πρώιμα μικρασιατικά επιστύλια στον Ακροϊνό⁶⁶ και στη Σεδάστεια⁶⁷ της Φρυγίας, το οποίο εξελίχθηκε κυρίως τον 11ο αι. ως το πιο αντιπροσωπευτικό θέμα για τη διακόσμηση θωρακίων, τόσο στην Πρωτεύουσα όσο και στις επαρχίες⁶⁸. Το ξαναβρίσκουμε και στα δύο στενά θωράκια, που υπολογίζουμε ότι θα ήταν τοποθετημένα μπροστά από μέτωπα των διαχωριστικών τοίχων του Ιερού Βήματος στο τέμπλο του Βατοπεδίου (Εικ. 10).

Οι φυλλοφόροι σταυροί, που εικονίζονται αξονικά πάνω από την ωραία πύλη και τη θύρα της προθέσεως (Εικ. 4, 5 και 17), αποτελούν ένα πολύ γνωστό θέμα που απαντά με τη σημασία της αιωνιότητας και του συμβόλου του παραδείσου σε σαρκοφάγους⁶⁹, σε βυζαντινές ορειχάλκινες θύρες⁷⁰, σε λειψανοθήκες τίμιου ξύλου, σε θωράκια⁷¹, νομίσματα, σφραγίδες και σε έργα ζωγραφικής⁷². Εδώ ίσως έχει αποτροπαϊκό χαρακτήρα, όπως οι σταυροί που απεικονίζονταν σε υπέρθυρα εκκλησιών και άλλων κτισμάτων, γιατί ο σταυρός φοδίζει και διώχνει τους δαίμονες, είναι ο φρουρός της Εκκλησίας κατά τον Θεόδωρο Στουδίτη⁷³. Οι συγκεκριμένοι σταυροί παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με αυτούς σε δύο θωράκια, τα οποία έχουν τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση στη φιάλη της μονής της Λαύρας⁷⁴. Οι πολύφυλλοι ρόδακες στην κάτω επιφάνεια του επιστυλίου του Βατοπεδίου με τα αποστρογγυλεμένα άκρα των πετάλων τους (Εικ. 3) μπορούν να παραλληλιστούν με ανάλογους σε επιστύλια τέμπλων από τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Αιγαίου, όπως στη Σεδάστεια της Φρυγίας⁷⁵, στον Ακροϊνό⁷⁶, στη Μαγνησία (Manisa)⁷⁷ και στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης από την Κω⁷⁸. Αντίστοιχα θέματα δεν λείπουν και από θωράκια, όπως π.χ. στην Αγία Σοφία του Κιέδου⁷⁹ και τον Άγιο Μάρκο της Βενετίας⁸⁰, αλλά και από σαρκοφάγους, όπως του Γιαροσλάβου⁸¹ και της λεγόμενης «σαρκοφάγου της πριγκίπισσας Όλγας»⁸² στο Κίεβο.

Το άλλο γεωμετρικό θέμα, το πλέγμα ληνίσκων (Εικ. 3 και 5), που θεωρήθηκε ότι έχει ιουδαϊκή καταγωγή⁸³, είναι γνωστό από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια

και χρησιμοποιείται σε μεγάλη έκταση κατά τη μεσο-βυζαντινή περίοδο. Το συναντούμε συχνά σε σαρκοφάγους⁸⁴, προσκυνητάρια, θωράκια ή επιστύλια τέμπλων, αλλά και σε κάθε είδους γλυπτά⁸⁵.

Σε ένα από τα διάχωρα του επιστυλίου του Βατοπεδίου περικλείονται συμπλεκόμενοι κύκλοι που σχηματίζουν τετράφυλλα (Εικ. 5). Το θέμα είναι παλαιότερο και απαντά ήδη στην παλαιοχριστιανική περίοδο, σε ψηφιδωτά π.χ. δάπεδα⁸⁶, αλλά και σε γλυπτά της μέσης βυζαντινής περιόδου, με διάφορες παραλλαγές, όπως σε πεσσίσχο τέμπλου στη Σεβάστεια της Φρυγίας⁸⁷, σε κοσμήτη του ναού της Παναγίας Κρίνας στη Χίο⁸⁸ και σε υπέρθυρο του ευκτηρίου του Σωτήρα, κοντά στη μονή του Οσίου Μελετίου⁸⁹.

Κλείνοντας τον κύκλο των κυριότερων θεμάτων που κοσμούν την κάτω επιφάνεια του επιστυλίου του Βατοπεδίου, θα αναφέρουμε ακόμη τα τέσσερα σχηματοποιημένα ακανθοειδή ανθέμια σε σταυροειδή διάταξη, τα οποία, με δόση τις έντονες κοίλες γλυφές των

της Κωνσταντινούπολης, W. F. Volbach, *Früchristliche Kunst der Spätantike in West und Rom*, München 1958, εικ. 189.

66. Barsanti, ό.π., πίν. VI, 1.

67. Grabar, ό.π., πίν. 4b-c.

68. Βλ. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 33), σ. 174, εικ. 33δ-ε. Πρβλ. και Λ. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 90 κ.ε.

69. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, σ. 118 κ.ε.

70. Βλ. M. Frazer, *Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy*, DOP 27 (1973), σ. 148, και P. A. Underwood, *The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels*, DOP 5 (1950), σ. 100.

71. Frazer, ό.π., σ. 148, πίν. 1, 4, 11, 14-15, 17, 20, όπου και άλλα άφθονα παραδείγματα. Βλ. επίσης Λ. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 30.

72. Συστηματικά το θέμα του φυλλοφόρου σταυρού ερεύνησε ο D. T. Rice (*The Leaved Cross*, *Byzantinoslavica* XI (1950), σ. 72 κ.ε.), ενώ κατάταξη μεγάλου αριθμού παραδειγμάτων επιχείρησε ο J. Flemming (*Kreuz und Pflanzenornament*, *Byzantinoslavica* XXX (1969), σ. 87 κ.ε.) ερευνώντας παράλληλα και το ζήτημα της προέλευσης του θέματος.

73. Βλ. Δ. Παλλάς, *Βυζαντινόν υπέρθυρον του Μουσείου Κορίνθου*, ΕΕΒΣ Α' (1960-1961), σ. 434, όπου και αναδρομή στις πηγές για το θέμα. Βλ. ακόμη Θ. Μ. Προδατάκης, 'Ο διάβολος εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην', *Θεσσαλονίκη* 1980, σ. 295 κ.ε., όπου ο σταυρός θεωρείται ως φυλαχτό των πιστών ή αποτροπαιο των δυνάμεων του κακού.

74. Βλ. απεικόνιση, Λ. Μπούρας, ό.π., πίν. 31.

75. Grabar, ό.π. (υποσημ. 4), αριθ. 11, σ. 41-42, πίν. IVb-c.

76. Ό.π., αριθ. 18, σ. 44-45, πίν. XIa.

77. Barsanti, ό.π., πίν. VII.1.

78. Grabar, ό.π., σ. 49, αριθ. 43, πίν. VIIIc.

79. Ό.π., πίν. LIXb-c.

80. Ό.π., πίν. XLVI, άνω.

81. O. Powstencio, *The Cathedral of St. Sophia in Kiev*, New York 1954, εικ. στις σ. 104-105.

82. Ό.π., εικ. στη σ. 106. Νεότερες απόψεις για τη σαρκοφάγο της Όλγας βλ. S. K. Kissas, *The Sarcophagus of St Olga of Russia*, *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*, *Proceedings of the International Congress on the Millenium of the Conversion of Rus to Christianity* (Thessaloniki, 26-28 November 1988), Thessaloniki 1992, σ. 565 κ.ε.

83. Ο λημνίσκος αρχικά ήταν καθαρά διακοσμητικό θέμα, που χρησιμοποιήθηκε τόσο στην ιουδαϊκή όσο και στη χριστιανική τέχνη, του αποδόθηκε όμως στα πλαίσια της ιουδαϊκής λατρείας μαγική δύναμη εναντίον των δαιμόνων' βλ. O. F. Meimardus, *The Hexagram or the Magen David in Byzantine Art*, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Η' (1975-1976), σ. 97 κ.ε.

84. Παζαράς ό.π. (υποσημ. 69), σ. 109 κ.ε., πίν. 23δ, 26α, 49, 54.

85. Βλ. Λ. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 107-108, όπου σειρά από παραδείγματα αναγλύφων με παραστάσεις λημνίσκων.

86. Σ.τ. Πελεκάνηδης, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος* I. Νησιωτική Έλλάς, *Θεσσαλονίκη* 1974, πίν. 25 (βασιλική Καμαρίου στην Κέφαλο της Κω), πίν. 60δ (κτίριο οδού Χειμάρρας στη Ρόδο), πίν. 121 (βασιλική Αγίου Ισιδώρου στη Χίο).

87. Grabar, ό.π. (υποσημ. 4), αριθ. 11, πίν. VIc.

88. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 33), πίν. 33α.

89. Ά. Όρλάνδος, 'Η μονή του Όσίου Μελετίου καί τά παραλάτρια αυτής', *ABME E'* (1939-1940), σ. 50, εικ. 6.

47. Θεόφιλος Βατοπαιδινός, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 78-79.

48. Συμυρνάκης, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 434.

49. Brockhaus, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 7.

50. Σε έγγραφο της μονής Ιδίων, στο προοίμιο και στο τέλος, βλ. J. Lefort - N. Oikonomides - D. Papachryssanthou, *Actes d'Iviron*, I, *Archives de l'Athos*, XVI, Paris 1985, αριθ. 7, στ. 5 και 63. Πρβλ. και D. Papachryssanthou, *Actes du Protaton*, *Archives de l'Athos* VII, Paris 1975, σ. 91. Η ίδια, *Αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992, σ. 236 κ.ε.

51. Πρβλ. και P. Mylonas, *Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholicon athonite*, *CahArch* 32 (1984), σ. 102.

52. Για τον όρο βλ. Grabar, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 42.

53. Για τον όρο βλ. L. Bréhier, *Études sur l'histoire de la sculpture byzantine*, *Nouvelles Archives des Missions Scientifiques*, n.s., XX (1911), fasc. 3, σ. 24 και 66 κ.ε.

54. Ό.π., σ. 24 και 96 κ.ε.

55. Επιστύλιο τέμπλου προερχόμενο από τη νήσο Κω, βλ. Grabar, ό.π. (υποσημ. 4), αριθ. 43, σ. 49, πίν. VIIc.

56. Όρλάνδος, *Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης*, ό.π., σ. 148, εικ. 22 και σ. 150 κ.ε., εικ. 24, αριθ. 26.

57. C. Barsanti, *Scultura anatolica di epoca mediobizantina*, *Million, Studi e ricerche d'arte bizantina*, *Atti della Giornata di Studio* (Roma, 4 dicembre 1986), Roma 1988, πίν. V.1.

58. Ό.π., πίν. V.3.

59. Ά. Ξυγγόπουλος, *Τό τέμπλον της Άγίας Παρασκευής εν Χαλκίδι*, ΔΧΑΕ, περ. Β' - τ. Δ' (1927), σ. 73-74, εικ. 4 (σχέδιο).

60. Grabar, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 58, πίν. XXVa-b.

61. Όρλάνδος, *Τό μαρμαρίνον τέμπλον του Πρωτάτου*, ό.π., σ. 88-89, εικ. 1.

62. Grabar, ό.π., πίν. XIVa-b.

63. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 33), σ. 167, πίν. 32γ.

64. Barsanti, ό.π., πίν. IX.1.

65. Βλ. π.χ. τα επιστύλια στο ναό των Αγίων Σεργίου και Βάκχου

φύλλων, μπορούν να συγκριθούν τεχνοτροπικά με ανθέμια σε ανάγλυφα της δόρειας εκκλησίας της μονής του Λιδός⁹⁰.

Οι δύο επαναχρησιμοποιημένοι σταθμοί της ωραίας πύλης κοσμούνται με γλυφές που σχηματίζουν ομόλογα πλαίσια (Εικ. 2), θέμα που εμφανίζεται ήδη στους πεσσίσκους του διαφράγματος του ιερού των παλαιοχριστιανικών ναών⁹¹ και επιδιώνει στα μεσοδυζαντινά χρόνια, όπως στο κεντρικό τμήμα του τέμπλου και στο προσκυνητάρι του καθολικού του Οσίου Λουκά⁹².

Τα τέσσερα κιονόκρανα που σώθηκαν αποτελούν παραλλαγή των «ένζωδων» κιονοκράνων⁹³ (Εικ. 14 και 15). Ο τύπος προέκυψε από τον εμπλουτισμό του διακόσμου των κορινθιακών κιονοκράνων με ανατολικά στοιχεία, μορφές πτηνών και ζώων, κατά την ελληνιστική περίοδο⁹⁴. Με βάση τα πρότυπα αυτά διαμορφώθηκαν τα παλαιοχριστιανικά δίζωνα κιονόκρανα, που χρησιμοποιήθηκαν σε μεγάλη έκταση κατά τον 5ο και 6ο αι. και διακρίνονται για την έντονη πλαστικότητα των μορφών τους⁹⁵. Στα κιονόκρανα του Βατοπεδίου βλέπουμε ένα συνδυασμό παλαιών στοιχείων, όπως οι αετοί⁹⁶ στις τέσσερις γωνίες, με καθαρά μεσαιωνικά μοτίβα, που είναι τα διάτρητα «κομδία»⁹⁷ στα μέσα των πλευρών, και τα σχηματοποιημένα ανθέμια σασσανιδικής καταγωγής, τα οποία έχουν αντικαταστήσει την κάτω σειρά των φύλλων της άκανθας των δίζωνων παλαιοχριστιανικών κιονοκράνων. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι εδώ οι αετοί έχουν έντονο πλαστικό χαρακτήρα, είναι σχεδόν ολόγλυφες μορφές που συνδέονται άμεσα ως προς την ποιότητα της εκτέλεσης με τους αετούς στα επίκρανα των διαχωριστικών κιονίσκων της μονής του Λιδός, τα οποία αποτελούν αναδίωξη των παλαιοχριστιανικών κιονοκράνων του 5ου και του 6ου αι. με προτομές ζώων⁹⁸. Παρόμοια σχηματοποιημένα ανθέμια με αυτά στα κιονόκρανα του Βατοπεδίου μπορούμε να δρούμε επίσης στα γλυπτά της μονής του Λιδός⁹⁹, σε ένα κιονόκρανο στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Προύσας που σχετίζεται με αυτά¹⁰⁰, καθώς και στα κιονόκρανα του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά της Βοιωτίας¹⁰¹.

Τα δύο θωράκια που κλείνουν τα κάτω ανοίγματα δεξιά και αριστερά από την ωραία πύλη του τέμπλου του Βατοπεδίου (Εικ. 8 και 17) ανήκουν στο γνωστό από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια τύπο με τους ομόθετους ρόμβους, που εγγράφονται σε ορθογώνιο¹⁰². Τα θέματα αυτά επαναλαμβάνονται και στα θωράκια που κλείνουν τις ποδιές των παραθύρων ανάμεσα στον εξωνάρθηκα και τη λιτή (Εικ. 12-13). Στην περίπτωση των θωρακίων του τέμπλου το παλαιό μονόγραμμα του Χριστού ή το δάφνινο στεφάνι με σταυρό στο κέντρο έχει αντικατασταθεί από έναν έξεργο δίσκο με

εκθαβύνσεις σε κυκλική διάταξη, για ένθεση κάποιου υλικού. Το κόσμημα αυτό παρουσιάζει αναλογίες με ανάγλυφα σε πεσσίσκους τέμπλου από τη Σεβάστεια της Φρυγίας¹⁰³. Το ιδιαίτερο γνώρισμα όμως αυτών των θωρακίων αποτελεί ο κυματοειδής δλαστός στο πλαίσιο, με ημιανθέμια και σταφύλια που τα ραμφίζουν πτηνά, σε επιπεδόγλυφη τεχνική για την ένθεση κηρομαστίχης (champlevée) (Εικ. 9). Παρόμοιος δλαστός σε επιπεδόγλυφη τεχνική κοσμήει και το υπέρθυρο της βασιλείου πύλης του καθολικού (Εικ. 8), όπου μάλιστα διατηρείται και η κηρομαστίχη χρώματος κίτρινου προς το πορτοκαλί. Πρόκειται για μια τεχνική που προέρχεται δέδια από τις ενθετικές τεχνικές της ιουστινιάνειας περιόδου, οι πρώτες εφαρμογές της όμως στη μεσοδυζαντινή αρχιτεκτονική έχουν έντονο ισλαμικό χαρακτήρα, γιατί εν τω μεταξύ υιοθετήθηκε από τους Άραβες, που την πλούτισαν με νέα στοιχεία¹⁰⁴. Το πρώτο μνημείο όπου εφαρμόζεται η τεχνική της κηρομαστίχης στην Ελλάδα θεωρείται η Παναγία του Οσίου Λουκά¹⁰⁵, τη συναντούμε όμως και σε δύο θωράκια σε δεύτερη χρήση στη φιάλη της μονής της Λαύρας¹⁰⁶, από τα οποία το ένα¹⁰⁷ δείχνει ιδιαίτερη συγγένεια με αυτό του Βατοπεδίου.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να πούμε ότι το τέμπλο του Βατοπεδίου, το οποίο όπως φάνηκε μπορεί να αναπαρασταθεί με δεδαιότητα, τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο μέρος του, αποτελεί ένα σπουδαίο δείγμα της μεσοδυζαντινής γλυπτικής. Η ποιότητα του γλυπτού διακόσμου του μπορεί να συγκριθεί με μεγάλα αυτοκρατορικά ιδρύματα, όπως είναι η δόρεια εκκλησία της μονής του Λιδός και η Παναγία και το καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά. Όσον αφορά στην αρχιτεκτονική μορφή του τέμπλου διαπιστώνουμε κάποια συντηρητικά στοιχεία, όπως η αδιάσπαστη συνέχεια της κιονοστοιχίας του, η τομή του στυλοβάτη και οι κυλινδρικοί κίονες, που μας οδηγούν σε παλαιοχριστιανικά πρότυπα. Από το άλλο μέρος, στο διάκοσμο παρατηρούμε έναν εκλεκτικισμό, καθώς συνδυάζονται μεσαιωνικά θέματα με παλαιότερα, πράγμα που χαρακτηρίζει και τα άλλα δύο μεγάλα σύνολα γλυπτών της Αναγέννησης των Μακεδόνων, τα οποία προαναφέραμε, τη μονή του Λιδός¹⁰⁸ και την Παναγία του Οσίου Λουκά¹⁰⁹. Μέσα στα πλαίσια λοιπόν της ανανέωσης της τέχνης στην εποχή των Μακεδόνων, και συγκεκριμένα ανάμεσα στο τρίτο και στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αι., μπορούμε να χρονολογήσουμε το τέμπλο του Βατοπεδίου τόσο για λόγους ιστορικούς, που έχουν σχέση με την ίδρυση του μοναστηριού, όσο και τεχνοτροπικούς.

Η στενή συγγένεια που είδαμε ανάμεσα στα γλυπτά του τέμπλου και αυτά της μονής του Λιδός στην Κων-

σταντινούπολη, καθώς και με επιστύλια τέμπλων και με άλλα γλυπτά από τη Μικρά Ασία, φανερώνουν ότι η κατασκευή του αποτελεί έκφραση της καλλιτεχνικής δημιουργίας της Πρωτεύουσας και της σφαίρας της άμεσης επιρροής της.

90. Βλ. Th. Macridy, *The Monastery of Lips and the Burials of the Palaiologi*, DOP 18 (1964), σ. 265, εικ. 43 (δεξιά).
91. 'Ο ρ λ ά ν δ ο ς, 'Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική, Β', σ. 515, εικ. 473 και 481.
92. Ε ύ. Σ τ ί κ α ς, Τό οικόδομικόν χρονικόν της μονής 'Οσίου Λουκά Φωκίδος, 'Αθήναι 1970, εικ. 122, πίν. 179. Ο ί δ ι ο ς, 'Ο κτίτωρ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς 'Οσίου Λουκά, 'Αθήναι 1974, εικ. 15, παρένθ. πίν. Α και έγχρ. πίν. Ε και F.
93. Για τον όρο βλ. Α. Μ π ο ύ ρ α, ό.π., σ. 60, σημ. 4.
94. Βλ. Μ. Π α ν α γ ι ω τ ί δ η, Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΣΤ' (1970-1972), σ. 109, σημ. 7.
95. 'Ο.π., σ. 109, 111.
96. Η μορφή του αετού, που είναι παμπάλαιο σύμβολο της δύναμης και της νίκης εναντίον του κακού, αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο στη διακόσμηση των κιονοκράνων με ζώα, βλ. σχετικά Π α ν α γ ι ω τ ί δ η, ό.π., σ. 109 κ.ε.
97. Οι ρόδακες και τα «κομδία» φαίνεται ότι αποτελούν ανάμνηση των κοσμημάτων στο κέντρο του άδακα των κορινθιακών κιονοκράνων. Για τα στοιχεία αυτά στα μεσαιωνικά κιονόκρανα βλ. Α. Μ π ο ύ ρ α, ό.π., σ. 64.
98. Α. G r a b a r, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Paris 1963, σ. 105, πίν. L.2-3. Επίσης C. M a n g o - E. H a w k i n s, *The*

- Monastery of Lips at Istanbul: Survey of Sculpture*, DOP 18 (1964), σ. 304, 307 κ.ε., εικ. 17 και 18.
99. Macridy, ό.π., εικ. 43.
100. Α. Μ π ο ύ ρ α, ό.π., σ. 72, εικ. 111.
101. Το κιονόκρανο στα Καμπιά παρουσιάζει πιο σύνθετους φυτικούς σχηματισμούς και χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 12ου αι. Σ' αυτό παρατηρείται μια προσπάθεια μίμησης των κιονοκράνων της Παναγίας του Οσίου Λουκά, βλ. σχετικά Α. Μ π ο ύ ρ α, ό.π., σ. 72, εικ. 112.
102. Για το θέμα βλ. Δ. Π ά λ λ α ς, Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετά ρόμβου, BCH 74 (1950), σ. 233 κ.ε. Σχετικά με το συμβολισμό του ρόμβου και των άλλων παραπληρωματικών κοσμημάτων του βλ. Μ. Μ α υ ρ ο ε ι δ ή, Δύο θέματα της παλαιοχριστιανικής γλυπτικής τον 11ο αι., 'Ενατο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων (Αθήνα, 26-28 Μαΐου 1989), Αθήνα 1989, σ. 52-53.
103. G r a b a r, ό.π. (υποσημ. 4), πίν. IXa-b.
104. Α. Μ π ο ύ ρ α, ό.π., σ. 30.
105. 'Ο.π., σ. 50.
106. 'Ο.π., σ. 29 και 31, εικ. 29 και 31.
107. 'Ο.π., εικ. 31.
108. Βλ. G r a b a r, ό.π. (υποσημ. 98), σ. 116 κ.ε. και κυρίως σ. 121-122, όπου και αναζήτηση των πηγών εμπνεύσεως του διακοσμητικού θεματολογίου των γλυπτών της μονής του Λιδός σε μνημεία του 6ου αι., σε συνδυασμό βέβαια με δάνεια από τις ανατολικές τέχνες.
109. Στην Παναγία του Οσίου Λουκά είναι ιδιαίτερα εμφανής η εκλεκτικιστική αντιπαράθεση στοιχείων της κλασικής αρχαιότητας και των ανατολικών τεχνών, βλ. Α. Μ π ο ύ ρ α, ό.π., σ. 119 κ.ε.

Theocharis N. Pazaras

THE MARBLE *TEMPLON* OF THE KATHOLIKON OF VATOPEDI MONASTERY

In the older catholika of the Athonite monasteries, as well as in the Protaton and some chapels and cemetery churches, the original marble chancel screens survive either entire or in part, usually behind the post-Byzantine wood-carved iconostasis.

One of the most monumental marble sanctuary screens was that in the katholikon of Vatopedi monastery. Its existence is mentioned by John Komnenos in 1700, as well as 1744 by Barskij. The *templon* must have been dismantled between 1744 and 1788, when it was replaced by the later wood-carved iconostasis. The only parts of the original screen still preserved *in situ* are the moulded stylobate and two small colonettes to either side of the Holy Door. The closure slabs appear to have been re-used in the porch of exonarthex (1842), while parts of the epistyle were immured in the monastery's refectory (1785) and in the chapel of Haghia Zone (1794). Among the parts of the *templon* are also the four columns, with their historiated capitals, which support in second use the dome in Haghia Zone's chapel.

Depending on the remaining on the stylobate traces and the dimensions of the various parts we have tried to reconstruct the *templon*. It was placed in front of the west side of the partition walls of the choir, as the continuous stylobate proves, and was extended without an interval from north to

south wall of the church. The usual in the Byzantine era tripartite division of the screen was created only by the differentiation of the epistyles' relief ornaments.

The *templon* was crowned by a painted wooden-epistyle, from early 13th century, where the Great Deesis and scenes from the Twelve Feasts are represented. Most of these epistyle parts are preserved in the monastery's treasury, earlier published by M. Chatzidakis.

The marble parts of the screen are perfectly harmonized to the bema openings and the traces of the colonettes on the stylobate. This fact, as well as the thematic and stylistic resemblance between the screens' relief decoration and the sculptures of the katholikon still remaining *in situ*, proves that the *templon* was constructed contemporarely with the church, between 972 and 985.

On the other hand, the relief ornamentation of the *templon* is in favor of this chronology, since it can be compared to the sculptures of the Lips Monastery in Constantinople as well as to screens epistyles' and other sculptures from Asia Minor of this particular era. The conclusion is that the Vatopedi *templon* must have been constructed during the "Macedonian Renaissance" and it has to be included among the artistic achievements of Constantinople and the places which bore its influence.